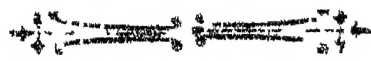

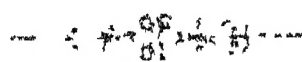
સંજ્ઞાણ ખાતે ચાદગારીના.

પારસી સતંભની

હીલચાલ.

એ સજાણ ઉપર કીધેલાં જાહેર લખાણો.

સાધનાર:-

રૂમતમ બરજેરજ પેમારતર, બી. એ. એત એત. બી.

“ પારસી પ્રકાર ” તથા “ છીરમ મંજાલ ” વિગરેતા કર્તા.

—

પ્રગતિશીલ ગ્રંથાલય
અનેકલે
પ્રગતિશીલ ગ્રંથાલય

૬૫૨૪

Published by Hosang T. Anklesaria ; } at
Printed by Maneckji Jivanji Tavaria }
the Fort Printing Press,
No. 1 Parsi Bazar Street, Fort, Bombay.

गुजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

1 नवम्बर 1957

संख्या

5498

वर्ष

1957-58

1957-58

1957-58

દીબાચો.

—100—

૧૯૧૦ ના સાલ દરમ્યાન જ્યારે પારસીઓમાં એવી ચર્ચા ઉભી થઈ કે જાણીતી ફ્રેન્ચ લખનાર મીસ મેનાએ કીધેલી સુચના મુજબ આપણા પારસી ન્યાગાનો આજ આશરે બાર સદી ઉપર પાદશાહ યજ્ઞદેઝદનું રાજ જવા પછી ઇરાન છોડી હિંદુસ્તાન તરફ આવી શેવટે સંજાણુ ખંદેરે ઉતર્યા તે મહાન યનાવની યાદગારી લાયક રીતે જાળવી રાખવી. આ યાદગારી સર્વથી સરસ રીતે રાખવા માટે સંજાણુ ખાતે એક સ્તંભ ઉભો કરવાની સુચના આપણી કામના મોટા ભાગને પસંદ પડી; તે વેલા એ સવાલ ઉપર આપણી કામના સામાન્ય વર્ગને ઉપયોગી થઈ પડે એવી વીગતો આપવાની જરૂર જણાઈ તે ઉપરથી મે જાતે સંજાણુની મુલાકાત લઈ ત્યાં આપણા ન્યાગાનોની આગલી વસ્તીને લગતી શી ગવાહીઓ હાલ મળે છે તે બાબે પ્રીફરીને જોરતેજો કરી તેનું પરીણામ અત્રેના “જામે જમશેદ” પત્ર મધ્યે આશરે ડઝનેક વાક્ય લખાણો મારફતે રજુ કરી જો લખાણોને ઘટતા સુધારાવધારા સાથે આ ચોપાન્યામાં એકઠાં ટાંચાં છે અને હાલ જ્યારે સંજાણુમાં સતંભ મુકવાને લગતી ઉપલી યોજનાએ નફરૂપ લીધું છે અને તે માટેની જગા પણ નક્કી કરી ત્યાં સતંભ ઉભો કરવાને હરાવ થયો છે અને હવે થોડા વખતમાં ત્યાં પાયો પણ નાખવામાં આવશે, ત્યારે ઉપલાં મારાં લખાણોનો સંગ્રહ મારા ભાઈ/બહેનને ઉપયોગી થઈ પડે એવા હેતુથી તે અત્રે ચોપાન્યાના આકારમાં રજુ કર્યો છે.

વાંચનાર આ ચોપાન્યા ઉપરથી જોશે કે આ બાબેની ચર્ચા જ્યારે તાજી હતી ત્યારે તુર્તાતુરત એ સવાલને લગતી બીજી શકે તેટલી વીગત કામ સનમુખ મુકવાના હેતુથી કેટલીક મને દોડાદોડી કરવી પડી હતી અને માત્ર ઉડતી મુલાકાતજ આપણા આ અસલી ન્યાગાનોની પવીત્ર તીર્થસ્થળની આપી હતી.

‘સંજાણુ’ જે આગલ ‘નવતેરી’ તરીકે લેખાતું અને જેનો વીસ્તાર ૧૩X૬=૧૧૭ ચોરસ કાસ ગણાતો તેનો બહુજ નાનો ભાગ એ નામ તળે હાલ જણાયેલો છે. ત્યાં દટાઈ રહેલાં ખડીયરોથી માલમ પડે છે કે એ તરફ શોધ કરવા ખોદકામ વિગેરે કરવા માટે એક શોધક કમીટી (સર્ચ પાર્ટી) ની ખાસ અગત્ય છે અને જો હજી પણ આ શોધ કરવામાં આવશે નહીં તો હાલ જે કાંઈ સેજસાજ ઇલાણીઓ મલી આવે છે તે પણ નામુદ થઈ જશે. એટલા માટે આપણી કામને મારી ખાસ વીનંતી છે કે તદ્દન મોડું થવા નહીં પામે તેટલાં એક સર્ચ પાર્ટીને નેમી તેની પાસે ઘટતી તપાસ સંજાણુ અને તેની અતરાફમાં કરાવવી. વલી તે સાથે બાર-હોટના પાહાડ કે જ્યાં આપણા ન્યાગાનો પવીત્ર આતશની જાળવણી માટે જઈ ભરાઈ બેઠા હતા ત્યાંની તથા વાંસદા કે જ્યાં ત્યારપાદ આપણા કદીમ પુર્વજો ગયા ત્યાંની પણ સાથે સાથે શોધખોળ કરાવવી અતીશય જરૂરની છે. વાંસદા તરફ પણ સેવક શમસુલ બોલમા ડા. જીવનજી જમશેદજી મોદી, મી. રસ્તમજી પેસ્તનજી કરકરયા, મરહુમ અરવઢ એદલજી ફેરશારપજી આંટયા તથા મી. રસ્તમજી કયાસજી મોદી સાથે ૧૯૧૩ ના સાલના માર્ચ માસમાં ગયા હતા અને એ મુલાકાતનું પરીણામ પણ ઉપલાંજ ‘જામે જમશેદ’ પત્ર મારફતે માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૧૩ માં સેવક આશરે ડઝનેક આર્ટીકલો છપાવી બહાર પાડ્યું છે જે વીશે હાલતુરત બોલવાની જરૂર નથી.

સંજાણુ ખાતે સ્તંભ ઉભો કરવા સાંમે કેટલાંકો હાલ બારમી ઘડીએ વાંધો લેવા નીકળ્યા છે. તેઓ એ વીશેની દંતકથાને કાંઈપણ વજન આપવાને ના પાડે છે, પણ તેઓ જુલી જાય છે કે ઘણાએક દેશોની દંતકથાએ ત્યાંની તવારીખને જન્મ આપ્યો છે.

વલી તેઓ એવું કહે છે કે ફક્ત ‘ક્રીસ્ટે સંજાણુ’ ને આધારે આપણે જણાવ્યે છીએ કે આપણા ન્યાગાનો સંજાણુમાં આવી ઉતરયા હતા. પણ એ કેતાબ-કે જેને ગયે સાલ મુકતાદમાં મેં એડીટ કરી છે—અને જે ત્રણસો વરસ ઉપર ફારસીમાં લખવામાં આવી છે તેનો આધાર દંતકથા ઉપર છે, તેને જો હાલ આપણને એક બીજી શાહદત જાણીતા એરી-એન્ટલ રોકાવર મી. જી. કે. નરીમાને પોતાના મુલાકા ૧૯૧૬ ના બાબણો મારફતે બતાવી

છે તે ટેકા આપે છે. વિરોધીઓ પુછે છે કે આપણા ન્યાગાનો તો આજ દોઢ બે હજાર અને તેથી વધુ મુદત અગાઉ હિંદુસ્તાન દેશ સાથે વેપારી સંબંધમાં આવ્યા હતા અને અત્રે છુટાછવાયા વસ્તા હતા માટે તેમનો એક કાર્ડો આ દેશ તરફ દીન સંબંધી પડેલા હાદેસાને લીધે કેમ આવ્યો હોય, પણ તેઓએ જણાવું નેમએ કે આ બંને બાબદમાં કશું ઉલટા સુલટું નથી.

મી૦ નરીમાન કહે છે કે એક આરબ ગ્રંથ 'ફતહે બુદ્દાન' માં લખ્યું છે કે આપણે જણાવેલાજ અરસામાં ફરમાનથી પારસીઓનો એક કાર્ડો જાગીયા કરના ધાતકી પણાને લીધે આ દેશ તરફ આવી ઉતર્યો હતો.

વલી જેઓ એવો વાંધો લાવે છે કે સંજ્ઞા મધે આપણા ન્યાગાનો એકખારગી આવ્યા પણ હોય તોખી તે બનાવ યાદગાર રાખવાની શી જરૂર છે ? તેઓ ત્યારે કોઇપણ જાતની યાદગારીમાં માનતા હોવા ન નેમએ, તેઓ ન્યાગાનોને લગતી તવારીખમાં કશો ભાગ લેતાજ ન હોવા નેમએ. તેઓ આપણા Pilgrim Fathers નું દેશ છોડી પરદેશ જઈ વસવાના બનાવમાં કશી મહત્વતા યા અગત્ય નેતા હોવા ન નેમએ. જે દેશ આપણે આપણું પોતાનું કરી લીધું અને જ્યાં આપણે આપણો પવિત્ર દીન ધર્મ છુટાપણાથી પાળી શક્યે છીએ અને જ્યાં એ ધરમનો તુરી કેબલો—ધરાનશાહ—આજ સેંકડો વરસ થયાં જળવી રાખી શક્યા છીએ, વળી જે દેશમાં મહાન ઇંગ્રેજ રાજઅમલ તળે આપણુ જરથોસ્તીઓ આટલાં સુખી છીએ અને જાણે આપણું પોતાનું રાજ ભોગવ્યે છીએ અને જે દેશની બલવાન બાહેધરી હેઠળ હાલની બુનબાર લડાઇના દમ્ત્યના દાંત વટીક આપણને મુતલગ લાગતા નથી, તે દેશ તરફની પહેલી આમદને શું આપણુ તુચ્છ ગણી વીસારી મેલવી નેમએ ? વલી આપણને હિંદુ ધર્મરાજ જાહેરે આશરો આપી આપણને ધર્મનું છુટાપણું બદલ્યું એટલુંજ નહીં પણ આપણા પવિત્ર અતશની જળવણી માટે એલાહેદી જગા આપી તે રાજના આવાં કીર્તીવંત કામને આપણે સહેલા ધથી લુલી જવાં નેમએ ? ખચિત પારસી ટાળો એટલો બેવફા યા નગુણો નથી. આપણા જાહેર પુરૂષો જયારે પણ આ દેશની જનસેવા બજાવે છે ત્યારે કહે છે કે અમે પહેલાં હિંદીવાન અને પછી પારસી છેએ. મહુમ સર શીરાજશાહ મહેતાએ વારંવાર જણાવ્યું છે કે જે સરજમીને તેમના વડવાઓને આશરો આપ્યો તે તરફ તેવણુ જે રાજદવારી સેવા બજાવતા તે માત્ર ટુંક બદલો વાલવા જેવી હતી અને એજ મુજબ સંસારીક સુધારા હિંદુ કોમમાં કરવા માટે મહુમ શેઠ બેહરામજી મહેરવાનજી મલબારી અનેકવાર બોલતા કે જે દેશે મારા વડવાઓને આશરો આપ્યો તેની સેવા કરી તેવણુ હેશાનનો સેજ બદલો વાલતા હતા.

સંજ્ઞા સંબંધી એક બીજી મગરૂરી લેવા જેવી બાબદ જે આપણુ આજવેર યાદ કરતા આવ્યા છીએ તે અરદેશર પહેલવાને હિંદુ રાજ તરફથી પોતાના બારસો હમદીનોની સરદારી લઈ જંગમાં જે બહાદુરી બતાવી તે વીધેની છે. આ લડાઇને લગતી પણુ અને તેટલી તવારીખરૂપી શોધ કરવાની હાલ જરૂર છે. જે પારસીઓ આજે ઇંગ્રેજ રાજ્યને તેની લડાઇના એણના વખતમાં મદદ કરવાને તત્પર છે, તેજ પારસીઓ આગળ હિંદુ રાજની કુમકે ઉભા રહી 'જ્યાંસુધી હમારામાંનો એકજ જણુ રહેશે અને જ્યાંસુધી અમારા બદનમાં એકપણુ ટીપું રહેશે' ત્યાંસુધી હમે રાજકર્તા તરફથી લડવાને ચુકશું નહીં એવું બાપોઘાર જાહેર કરતા હતા.

સંજ્ઞાનો હાલ ઉભો કરવા માટેનો સતંભ કેવો નેમએ, તે ઉપરની તખ્તીઓમાં શું શું સમાવવું નેમએ અને તે કેટલી બાબતોમાં આપવી તે અત્રે તવારીખની શાહદતો સાથે સમજાવ્યું છે અને આશા છે કે તે ઉપર હાલની સંજ્ઞા કમીટી ઘટવું ધ્યાન આપશે. હજી પણુ જે સંજ્ઞાની શોધ કરવામાં આવશે તો ત્યાં કદાચ અસલ પારસી સંસ્થાનની તથા તેમના દખમાં તથા સગડીની નિશાનો પણુ મલી આવશે.

સંજ્ઞાણ ખાતે યાદગારીના પારસી સતંભની હીલચાલ.

(૧)

સંજ્ઞાણની ઉડતી મુલાકાત.

કટાઈ ગયેલાં અસલ હીંદુ પાયતખતની જીવતી નીશાનીઓ—
ત્યાં મલતા પારસી સંસ્થાનનાં સ્થાનીક પુરાવા—ત્યાંનો કીલ્લો,
ત્યાંનો ચાલતો આંગો—દાખમું તથા સગદીની જગા—
સતંભ ઉભો કરવા માટેની લાયક જગા.

પારસીઓએ પોતાની સત્રીઓની મુસ્તી અને એકરવાખથી તવારીખમાં જે પોતાને માટે આજ સુધી હલકો વીચાર બેસાડ્યો છે તેને ધોઈ નાંખવાને હાલ મોડી તો મોડી પણ કાંઈ જીવદાર ઉઘટ પકડી છે તે સંદેહ સંધારો લેવાની વાત છે. તેઓએ ઇસ્તિખ્સારી આરી હીંદુસતાનમાં પહેલું સંસ્થાન ક્યાં સથાપ્યું તે સવાલનો હજી નક્કી નીવેડો આવ્યો નથી એ ખરું છે. વળી તેઓએ આ દેશમાં પહેલવેલો પગ ક્યાં મેલ્યો—સંજ્ઞાણમાં કે દીવમાં—તે સવાલનો હજી નીરજીય થયો નથી એ પણ ખરું છે. એ સવાલો તપાસવા માટે અને નક્કી સંવટ ઉપર આવવા માટે એક ખાસ અભયાસીઓની કમીટી નેમવાની જરૂર છે. હાલ કાંઈ દીવના દાવાના ટેકામાં યા સંજ્ઞાણના સંસ્થાનની વીરધ બોલવું નથી. હાલનો વીરધ ચોક્કસ હકીકત એક સીધાત લેખે સમીકારી આગલ વધવાનો છે. એ સવાલનાં જોડે જુદાં જુદાં સ્વરૂપ છે તોપણ તે મુજબમાં એકજ છે.

ત્યારે હાલની મુખ્ય બાબત એ છે કે સંજ્ઞાણને આશરે ૧૧૦૦ વરસ ઉપરના પારસી સંસ્થાન તરીકે લેખવાને ‘કીસસેએ સંજ્ઞાણ’ યા બીજા કાંઈ દસ્તાવેજ પુરાવા ઉપરાંત કાંઈ જુદી કીસમના પુરાવાઓ હાલ તે મથકની સ્થાનીક તપાસ લેતાં મળી આવે છે કે ? અને જે મળતા હોય તો એ પુરાવાઓ ક્યા છે ? દાખલા તરીકે ત્યાં દાખમું હોવાને લગતી વાતો આપણે કાને ઘણી પડી છે પણ તે વાતની હજી કોઈએ પુક પકડી સીદ્ધ કરી આપી નથી. ઉપલા હેતુથી ત્યારે અત્રેના આપણા એક વેળાના વહાલાં સંસ્થાન કે જ્યાંની રંગભૂમી ઉપર આપણા એક બે નહી પણ એક હજારથી વધુ હમદીનોએ પોતાનો જીવ આપ્યો—અને તે પણ તે વેળાની રાજ તરફની વફાદારીના આપેલા કોલ પાળવાને ખાતર—તે પવીત્ર તીર્થ સથળની એક ઉડતી મુલાકાત લઈ ત્યાં જાતે પરપુષ્ટ અને તપાસ કરીને તેનું તાતપર્ય રજૂ કરવાને યત્ન કર્યો છે. અલગતાં આ કામ અધુરુંજ હોવું જોઈએ. ભારે વરસાદ પડે તે આગમજ કરવું પડ્યું હતું કે પછી કાલ કીચલમાં તણાવાને લીધે પુરાવાઓને પડતા મેલવા ન પડે. વળી એ કામ એકજ જણનું નથી, તે માટે અનેક જણાએ પારટી ખની જાતે ફરી ત્યાં દીવસો રહી આરીક શોધખોળ ચલાવવાની જરૂર છે અને તે શોધખોળ કેવા ધોરણ ઉપર કરવી જોઈએ તેની અત્રે ઉપર ટપકેની સુચના કરી છે.

નવ તેરી નગરી—સંજ્ઞાળુનું અસલ નામ “ નવ તેરી નગરી ” લેખાય છે એટલે તેનો વીસતાર ૯ કોશ પોહોળો અને તેર કોશ લાંબો યાને ૧૧૭ ચોરસ કોશ જેટલો આગલા જમાનામાં હતો. હાલના મુબઈ શહેર કરતાં તે વેળાનું સંજ્ઞાળુ વીસતારમાં ચારગણું મોટું હશે.

સ્ટેશનથી બંદર—રેલવે સ્ટેશન સંજ્ઞાળુથી નીકળી બંદર સુધી ઈંગરેજ સરકારે એક પાકી સડક આશરે દોઢ માઈલ લાંબી બાંધેલી છે અને તેની દર સાલ આપણું જાહેર બાંધકામખાતું મરામત કરે છે. સ્ટેશનથી થોડુંક આગળ ચાલતાં જુની સર જમશેદજીની ધરમશાળા જે પથરંગી કામના ઉતારા માટે બાંધી છે તે ધ્યાન ખેંચે છે. વળી તેની નજદીક ખ્રીસતી ધરમના મીશનરીઓ આ નાનકડાં ગામડામાં પોતાનું ધામ કરી ગરીબ ગામડાંઓમાં પોતાનો ધારમીક ફેલાવો તથા લાગવગ ચલાવે છે.

કીલ્લો—સંજ્ઞાળુ સ્ટેશનથી જરાબર એક માઈલને છેટે આ અસલ જમાનાની અચુક ગવાહી આપતો કીલ્લો ટેકરી ઉપર સડકથી આશરે ૩૦ ફીટની ઉંચાઈએ ઉભો છે. એ ટેકરી ઉપર જંગેજંગ ખજુરાનાં ઝાંડા દીસે છે. તેની આસપાસની દીવાલ અસલી કીલ્લાની સાબેતી આપે છે. એ કીલ્લો બંદર ઉપર ખાડી આગળજ આવ્યો છે કે જેથી ખાડી મારફતે આવતાં લશ્કર સામે શહેરનો જવાબ થઈ શકે. તેને ચારે ખુણે ‘ગરજ’ હતા એમ દીસે છે અને એ એવા ગરજતો હાલ પણ ખડા ઉભા છે. એ કીલ્લા ઉપર આગળ કુંબો હતો તે હાલ પુરાઈ ગયો છે. એ કીલ્લો આવજને કાલ તો ખેતી માટેની એક અચળી વાડી તરીકે કામે લાગે છે. તે ખાનગી માલિકીનો છે. તેના એક ભાગયા શેઠ હયાલીમ દાઉડ નામના મોહોમેદન અને બીજા ભાગયા મુખી પટેલ છે અને તે આખા કીલ્લાની જમીન એમનેજ નામે સરવે ખાતાના ચોપડામાં બોલે છે.

આ કીલ્લાની જમીન હાલ ઇતરડીથી જાણે ચણી લીધેલી છે. તે ઇતરડીઓ જે એક લાથ જેટલી લાંબી હોય છે તે લોકો કહાડી લઈ તેથી પોતાના મકાનો આજે પણ બાંધે છે. જેવી તેની હાલત આજ એ દાયકા ઉપર હતી તેથી તે આજે નથી. તે દીનપર દીન પાવરા અને કુહાડાના મારાથી વધુ અને વધુ ભાંગતુટ થતોજ જાય છે. આશરે પાંચ એકર જમીન (નજદીક ૪૦૦ ફીટ લાંબી અને ૩૦૦ ફીટ પોહોળી) ઉપર લગભગ ચારસો ખજુરા પંથરાયલાં હશે. એ ખજુરાની તાડી ૩ આને ગયાલન વેચાય છે. તે ઘણી સારી કહેવાય છે. એ કીલ્લા ઉપરનો દેખાવ મનને તાજગી આપનાર અને આંખને ખુશ કરનારો છે. સાંની હવા પણ ઘણી સારી હોય છે. સામી પાર તીમલી ગામ આવયું છે. ખાસ્તાનો પહાડ પુર ઠાઠમાઠ સાથ સાત માઈલને છેટે ઉભો છે તોપણ જાણે પા અરધો માઈલ હોય એટલેજ દુર હોય તેમ તે લાગે છે.

દક્ષીણે સોલસંખા તથા દવીયર ગામ આવયાં છે. ડુંગરી, ગરીગામ, વડવાર એ પુર્વ દીશાએ પંથરાયાં છે. ત્યાં ખાડી વાંક લઈને જાય છે. પેલી પાર જોશો તો ઉમરગામ આવયું છે. ખાડી દીનપર દીન પુરાતી જઈ ત્યાં ઝાડ પ્રરી વળે છે. એ જગા ખરી કીલ્લાને લાયકનીજ ઉંચાઈ ઉપર આવેલી છે. અને આગલ રાજનો મહેલ તેમાં હોય તો કશી નવાઈ નથી. પણ અફસોસ કે વખતના મારાથી જ્યાં રાજવંશીનો વસવાટ હતો ત્યાં આજે ગરીબોનાં ખેતરો થયાં છે અને વરસો વરસ તેની છાતી ઉપર કુહાડીના ધા પાડી તેના ભીતરનો ખજનો નવી ઇમારત બાંધવા માટે નફરે જીવે ઉપાડી લઈ જવામાં આવે છે ! તેને અટકાવનાર શું કાંઈ ન મળે ? પાંચ એકર જેટલી જમીનને જાળવી રાખવાને કાંઈ પારસી લોકો ન ઉછરે ? આવા એક અસલી જમાનાના ખંડીયર ઉપરનામદાર સરકારે દેખરેખ રાખી તેને જાળવી રાખવો જોઈયે તેવું કશું ત્યાં નથી એ

અકસોસની વાત છે. કીલાનો બરજ એક નાકે એલાહેદો આવેલો છે. તેની ઉપર ગાજો પાડેલો છે, ત્યાં તે જમાનાની મસ મોટી તોપ ગોડવાઈ હશે. જેવા કીલા અને બરજ પારચુગીઝોએ ખાડીને નાકે દીવ, દમણ તથા ખીજાં મથકોએ ઉધા કીધા છે, તેવોજ આ કીલો અને તેના બરજ પણ દીસે છે. બરજની મેડી ચોખાંડી, તેનો કરોડ છ શીટ જોટલો પોહોળો છે. તે આજ સદીઓ પછી જેવી હાલતમાં છે તે ઉપરથી અસલ જમાનામાં ચુનો કેવો મજબુત હશે તે બતાવે છે. આ જગા સત્તંત્ર ઉભો કરવાને કેવી લાયક છે તે હેઠળ જોઈશું.

ચાલતો આંખો—આ અજબ જેવો આંખો બીલવાડી મધે કીલાની ઉત્તરે અને દખ્ખાની દક્ષીણે સડકની નજદીક એક ટેકરી ઉપર સુતેલો છે. તેના નામ પ્રમાણે તે ચાલતો આંખોજ છે એવું નીચલું વાંચવાથી જણાશે. કહે છે કે તે મુદતે મુદત પોતાની અસલ જગા છોડી ચાલતો જાય છે. તેને સંજ્ઞાનુના લોકો શુદ્ધરો આંખો કરીને પણ કહે છે. 'ફરતો આંખો' કરીને તેનું નામ મારા સાંભળવામાં આવ્યું નથી. એ નામ કદાચ 'ફરતો' આંખો હશે. આ આંખાની ખુખી એવી ધારવામાં આવે છે કે તેણે જગા બદલી છે. તેનું થડ જમીનની ઉંચાઈએ જવાને બદલે જમીનની સીધી લીટીમાં જાય છે અને તેનાં ફણુગા ઉપર જવાને બદલે પાછા જમીનમાં પેસે છે અને મુળીયાં લે છે. જેવાં મુળીયાં જમીનમાં જડ થાય છે તેવુંજ અસલ થડ નાશ પામવા માંડે છે અને સેવટે તે થડ ઉખડી જાય છે ત્યારે પેલાં મુળીયાંવાળો ભાગ થડ બને છે. એ રીતે એકજ વાર મુળીયાં લેતાં ૧૫ થી ૨૦ શીટનો તપાવત પડે છે અને જેમ જેમ નવાં મુળીયાં થડ પકડી જમીનમાં વસે છે તેમ તેમ અસલ મુળયાનું થડ સુકાઈ મરી જાય છે એટલે લોકો તેને કાપી લે છે. એ રીતે આ જાડ એક રીતે નવી નવી જગા લે છે અને તેનું થડ માલમ પડતું નથી તે સમજી શકાય તેવું છે. એવાં creeping stems કાંઈ જાડપાનની વીધ્યાને અંજલિ આપે ન હશે. ઉપલા આંખાનું થડ અસલ ૨૫ શીટ દૂર વાડ પાસે હતું તે હાલ ખસી ખમી હાલની જગા ઉપર આવ્યું છે. તેની વધજ ઉંચાઈએ થવાને બદલે પોહોળાઈએ થાય છે. તેના ડાખલાંઓ ઉપર ચહડવાને બદલે જમીનમાંજ ચાલે છે. હાલ તેની દસ યાદીઓ દીસે છે અને તેનો વીસતાર આશરે ૭૫ શીટ હશે. એ આંખા ઉપર હાલ સીદુરી રંગની કેરી થાય છે. હોણુ સાલ જેમ શુજરાતના કેટલાક ભાગોના ખીજા આંખાઓ ઉપર ફળ નથી તેમ આ આંખા ઉપર પણ જાડા નથી. આ આંખો ખાનગી માલિકીની જગા ઉપર છે. તેનો માલિક પણ કીલાનો ધણી શેઠ ધમિરાહીમ દાઉડ છે.

સગદી—કહે છે કે આ આંખાની જગાએ અસલ પારસીઓની સગદી હતી. હવે આંખો ઉપર કહ્યું તેમ ચાલતો રહ્યો છે ત્યારે તેની કયા જમાનાની જગાએ સગદી હશે તે ચોકસાઈએ કહેવાતું નથી. હાલ તે દોખમાની એવી સીધી લીટીમાં આવ્યો છે કે ત્યાં સગદી રાખી ગતી મુકી હોય અને તે બતીની રોશની અસલ દોખમામાં પડી હોય એ બનવા જોગ છે. પણ ઉપર કહ્યું તેમ આ આંખો તો ફરતો રહ્યો છે ત્યારે શું તે અસલ જયારે દોખમું વપરાતું હતું ત્યારે તેની અસલ જગાએ સગદી આવી હશે ? જે ટેકરી ઉપર હાલ તે અરડાઈ પડ્યો છે તે ગોળ આકારની ચોપાસ મેદાનથી ઉંચી છે.

ઉપલાં સંજ્ઞાનુના આંખા જેવા ખીજા વીચીત્ર પ્રકારના જાડા આપણા દેશમાં વખણાઈ ગયાં છે. ભરચની નજદીક સુકલ તીરથ જ્યાં થાય છે ત્યાં કપીર વડ પણ પુરાણું જાડ છે. તેની હેઠળ એક વેળા એક આખું લશકર આશરો લઈ શકતું એવું જે કહેવાય છે તેની કેટલીક નીશાનીઓ આજે પણ મોજુદ છે. વધી કલકતાની હુગલી નદીને પેલે પાર જ્યાં બોટેનીકલ ગારડન છે ત્યાં એક જખર મોટું રાક્ષસી માંડવાના આકારનું જાડ છે તે જાડનાં મુળીયાં સીધા

જમીનમાં જઈ તેના નવા નવા તંબુઓ જાણે બનયા છે જેમની સંખ્યા એકસો ઉપર ગયલી આપણે જોઈ છે. વલી એક બીજી વીચીત્ર પ્રકારનું ઝાડ મધરાસ તરફ ચુનતેકલની નજદીક તપખતરી આગળ આવ્યું છે. તે ઝાડ તેના થડથી આગલ લંબાઈ વળી જઈ પાછું ઉગી ત્યાં આવેલી એક પીરની ઘોર ઉપર છાયો કરે છે, એ રીતે જેતાં ઉપસો ફરતો યા છપ્પરો આંખો તેના વીચીત્ર વીલક્ષણ માટે આપણું લક્ષ્ય બેસે છે. તેના જેવાં થડને જેન્ટલી અને શ્રીન પોતાની ખોટનીમાં rhizome અથવા creeping stem ની ઉપમા આપે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે એવાં ચાલતાં ઝાડ કાંઈ ઝાડપાનની વીદ્યામાં તદ્દન નહીં જણાયલાં નથી. મજકુર આંખાને ‘ઝીફરા’ આંખો કહે છે કારણકે ફળના ભારથી તેનાં કાંઠાઓ ઝીફરાઈ એટલે ઝીકાઈ અથવા લચી ગયલાં છે.

ચાલતો આંખો અને ઝાડપાનની વીદ્યા—એ આંખાએ પોતાની જગા બદલી હોય એ સાદી નજરે ઘણાકાના માનવામાં આવતું નથી પણ આજની ખુદ ઝાડપાનની વીદ્યામાં એવાં ઝાડો તથા વેલાઓનું ખ્યાન આવ્યું છે. કુદરતના ફાંટાનો કાંઈ સુમાર નથી. સેંકડો વરસ ઉપરના આ આંખાની જગાએ આગળ આશરે ખારસો વરસ ઉપર દોખમાની નજદીકની સગદી હતી એવું ધારવામાં આવે છે. તે કેમ ચાલી શક્યો હોય તે ઉપલી વીદ્યા સમજ પાડે છે.

પેટે ચાલતાં ઝાડની નીચલી એ જાત વીશે મી. શ્રીન પોતાની Manual of Botany માં વર્ણન કરે છે:—

“The Rhizome or root stock—This is a prostrate thickened stem or branch running along the surface of the ground or more generally partly or entirely beneath it, and giving off small roots or outlets from its lower, and leaves and buds from its upper side. These stems creep for a long distance in this way, and have their upper surface then marked by scars.”

The creeping stem—This kind of stem is a slender branch which runs along beneath surface of the earth, emitting small roots from its lower side, and buds from its upper, in the same manner as the rhizome” (p. 44-5)

જે ઝાડની ડાંખળીઓ સીધી ઉગવાને બદલે જ્યારે ગોળા આડી પડે છે અને તે જમીનની સપાટી ઉપર લચવા માંડે છે ત્યારે તેવાં ઝાડો ઘણી વેળા “લાંબા છેટા સુધી પેટે ચાલે છે”. એમ ઉપલો વીદવાન સવીકારે છે.

એવાં ઝાડ શું કામમાં આવતાં હશે?—કુદરતનાં કામમાં ફાંટાખોર ચક્રમપણું જ્યાં જણાય છે ત્યાં પણ કાંઈ ભેદ હોય છે તે ઉપલા ચાલતા આંખા જેવાં ઝાડોના બાજમાં વીદ્યાએ શોધી કહાડ્યું છે. કોઈ વેળા એવાં ઝાડ દરીયે કાંઠે ઉગે છે તે વેળા તે કાંઠેની રેતીને ઉડતી અટકાવવાને કામ લાગે છે તે ઉપલાજ વીદવાનના નીચલા ફકરા ઉપરથી જણાશે:—

“In some instances such stems serve useful purposes in nature. Those of the Sand Sedge or Carix, by spreading through the sand of the sea-shore and in this way binding it together, prevent it from being washed away by the receding waves.”

આ આંખો જોવાથી એવાં ચાલતાં જાડનો ખ્યાલ તરતજ આવી જાય છે. ખરું છે કે ઈંગ્રેજ વીર્યામાં ચાલતા વેલાઓ મળે છે પણ એવાં જાડો ધણા અસાધારણ છે અને તેથીજ સંજ્ઞાવાળો તે આંખો વખણાયલો છે.

સગદીવાળી જગા આગળ શોધખોળની જરૂર—આ આંખા હેઠળની અને તેની આસપાસની કહેવાતી સગદીવાળી જગા પહેલી તકે હાથ કરી આપણા હમદીનોએ ખોલવી જોઈએ છે. તેમ કીધાથી કદાચ તેમાંથી નહીં ધારેલી અગત્યની નીશાનીઓ, સીકકાઓ વગેરે મળી આવે. અસલી દોખમાની નજદીકમાં એ જગા આવેલી હોવાથી ત્યાં આગળ સગદી હોય એ નહીં બનવા જેવું નથી. જ્યારે બારસો વરસ ઉપર પારસીઓની સંજ્ઞામાં વસતી હતી અને જ્યારે તે વસતી હજારોની હતી ત્યારે ત્યાં દોખમુ હોવુંજ જોઈએ અને આપણી કદીમ રીત મુજબ દોખમામાં અજવાળું પાડવા માટે ચોકસ લીટીએ સગદી પણ બનાવેલી હોવી જોઈએ. જ્યારે સંજ્ઞામાં વસતાં જુનાં માણસો બાપદાદાને મોહોડેથી સમજેલી દંત કથા રજુ કરતાં આ જગા ઉપર સગદી હતી એમ કહે છે ત્યારે તેના સંબંધી પુખ્ત ખોળ કરવાની આપણી કામની ફરજ છે. એ કામ કાંઈ ભારે નથી. વળી નથી તે મોટા ખર્ચનું.

દોખમાની જગા—ઉપલા યાદગાર આંખાની ઉતરે આશરે પાંચશો કદમ દુર ખતલવાડની હદમાં એક નાની ટેકરી આવી છે તે જગા અસલ દોખમાની જગા તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. તેની ઉપર અનદુસરી તથા બોરડીનાં જાડ છે. જો આ ટેકરીની અંદર ખોદકામ કરવામાં આવે તો ત્યાં આપણા અસલના નયાગાનોનાં હાડકાંઓ કદાચ મળી આવે. કાંઈ નહીં તો કુવો તો જરૂર મલવો જોઈએ અને દોખમાનો પાયો નાખતાં જે સીકકાઓ વગેરે નાખ્યા હશે તે પણ મળવા જોઈએ.

દોખમાની દીવાલ એક માછીનાં મકાન માટે કામે લાગી ! માત્ર એક દાયકાની વાત ઉપર જાણીતા પ્રેક્ષિત જકસન જ્યારે આ દેશની મુલાકાતે આવ્યા ત્યારે સંજ્ઞાની તેવણે ભેટ લીધી હતી તે વેળા તેવણે આ દોખમાની ફરતી દીવાલનો એક ભાગ દોઢો કહેવાય છે. પણ હાલ તે દશ વરસના દુક અરસામાં નાબુદ થઈ છે. કહે છે કે એક માછીએ આ દીવાલની ઈંટ ભાંજી પોતાનું મકાન ઉભું કરી દીધું છે ! આ દોખમાની દીવાલ તથા દરવાજો મોટી ઉમરના પારસીઓએ પોતે પણ માત્ર પીસ વરસ ઉપર જોયાં હતાં. આ દોખમું આજ આશરે એક હજાર વરસ ઉપરનું જુનું હોવું જોઈએ. આ જગા ઉપર બહુ અચ્છી હવા પુકે છે કારણ કે ઉંચાણ ટેકરી ઉપર તે આવી છે.

ધરમશાળા—અત્રે સ્ટેશન આગલ પથરંગી કામો માટેની જરૂરોસ્તી સખાવતથી બંધાયેલી ધરમશાળા ઉપરાંત બીજી ધરમશાળા કાંઠા આગળ વીકાજ મેહેરજીની છે. આ છેલ્લી બીસમાર હાલતમાં હતી તેમાં છેલ્લાં થોડાં વરસમાં બહુ સુધારો થયો છે. તેને બાંધવા માટે કીલ્લાનો પથર ઉપયોગમાં લીધો છે. તેને સમારવામાં અત્રેના આગેવાન હીંદુ વેપારી શેઠ હરીવલ્લભે મોટો હિરસો આપ્યો છે. એ ધરમશાળાની પાછી મરામત કરી તેને નવેસરથી બંધાવવામાં આવી છે. જે વીશેની નોંધ ક્રમે લેવાયલી નહોવાથી અત્રે તેની તખતીની નકલ જે મેં જાતે ઉતારી લીધી છે તે રજુ કરું છું:—

તે ઉપરની તખતી—“ મરહુમ શેઠ વીકાજ મેહેરજી તારાપોરવાલાની માલિકાની આ મીલકતના કમપાઉડમાં આગળ એક મકાન હતું તે નાદરસ્ત થવાથી તેમના વારસ અરદેશર મેહેરજીભાઈ વીકાજએ આ મકાન નવું બંધાવી અત્રે આવતા જતા સરવે લોકોના હંગામી વાપરવા

માટે આજ રોજે ખુલ્લું મુક્યુ છે. શ્રી સંજ્ઞાણુ તા. ૨૭ મી માહે જુલાઈ ૧૯૦૭ પારસી શેહેનશાહી રોજ ૧૭ મે માહા ૧૨ મે સને ૧૨૭૬ યઝ્દેજ્જરી, સનીવાર.”

અન્યથા જેવું છે કે આ ધરમશાળાની તખતીની કોઈ પણ ઠેકાણે નોંધ નથી. આ ધરમ-શાળાના કમપાઉંડમાં શેઠ હરીભાઈ પ્રેમાનંદ મથુરાદાસની માલેકીનું રહેવાનું ઘર છે તે પણ પચાસ વરસ પછી આ ધરમશાળાને સ્વાધીન કરવાને ગોઠવણ થઈ છે.

વીકાજ મેહેરજીવાલી ધરમશાળા—આ ધરમશાળા ઇ. સ. ૧૮૩૬ ના સાલમાં બંધાઈ હતી અને તે પછીના અરસામાં તે ખીજવાર બંધાવી આપી હતી. ૧૮૯૪ ના સાલમાં મી. ડા. એ. તારાપોરવાળાએ વીકાજ મેહેરજીના ખાનદાનની તવારીખમાં જણાવ્યું છે કે પ્રથમ એક નાની ધરમશાળા બંધાવી આપવામાં આવી હતી પણ વખતના વેહેવા સાથે આ ધરમશાળા પરાગંદેહ થઈ જવાથી તેને ઉખેડી નાખીને નવેસરથી હાલની મોટી ધરમશાળા બંધાવવામાં આવી હતી. શેઠ વીકાજ મેહેરજીએ બંધાવેલી સઘળી ધરમશાળાઓમાં સંજ્ઞાણુની ધરમશાળા સીધી, મોટી, મજબુત તથા કુશાદે હતી અને તેને બાંધતાં તેમની બધી ૧૬ ધરમશાળા કરતાં ખેવડો ખર્ચ થયો હતો. આગળ રેલવે તેમજ સ્ટીમરની ગેરહાજરીમાં પગ રસતે મુસાફરી કરનારાઓને તે મોટી આશીરવાદ સમાન હતી. મરહુમ શેઠ વીકાજ મેહેરજીને સંજ્ઞાણુ સાથે નીકટ સંબંધ હતો. સંજ્ઞાણુનો મામલો એ મરહુમ વીકાજ મેહેરજીના તાબામાં હતો અને એ પ્રગણાનું અંદરનું કામ ઉમરગામમાં શેઠ જીવનજી રતનજી પટેલ (દવીયરવાળા) ચલાવતા. ખા. ખા. બહમનજી બેહેરામજી પટેલ પોતાના ‘પારસી પ્રકાશ’ માં જણાવે છે તેમ મુબંબઈથી ગુજરાત ખાતે આગલા વખતમાં પગ રસતે જવું પડતું હતું તે વેળા મુસાફરોના ઉતારાને કાળે અત્રેથી સુરત લગણુ રસતામાં જેખી ધરમશાળાઓ બંધા-યલી હતી તે સઘળી પારસીઓનાજ પદસાથી બંધાયલી હતી.

પ્રખ્યાત કુવાઓ—સંજ્ઞાણુની અસલના જમાનાની યાદગાર જગ્યામાં તેનો કીલ્લો, ચાલતો ચા ફરતો આંખો, દોખમુ અને સગદીવાલી જગા ઉપરાંત તેના કુવાઓ છે. ત્યાં જગેજગ કુવાઓ મલે છે પણ ત્રણ કુવા ખાસ વખણાયલા છે જેમના નામ અગીયારીનો કુવો, ભીલ વાડીનો કુવો તથા પીરનો કુવો છે. ત્યાંના ખીજ ઘણાક કુવાઓ હજી જમીનમાં ડટાઈ પડેલા હશે. કોઈ નહીં તો આશરે એક હજાર કુવાઓ આ નાનકડાં વીસતારમાં આવ્યા હશે જે ત્યાંની એક વેળાની મોટી વસતીનો પુરાવો આપે છે.

અગીયારીનો કુવો—અંદર ઉપર જવાના રસતા ઉપર જમણા હાથ ઉપર માછીવાડમાં ઉતરવાનો રસતો આવે છે. ત્યાં એક ખાડો છે તેને અગીયારીનો કુવો કહી કહે છે. જો આ ખાડો ખોદવામાં આવે તો ત્યાંપડેલું ઘણુંક ઉપયોગી મળી શકે. એ કુવાવાલી જમીન હાલ સરકારની માલેકીની કહેવાય છે, ત્યારે ખીજ જરથોસ્તીઓને લગતી અગત્યની જમીન ખાનગી માલેકીની છે. કહે છે કે એક વેળા આ કુવામાંથી આખું સંજ્ઞાણુ પાણી મંગાવી પીવામાં વાપરતું હતું અને અસલના જમાનામાં એ જગા ઉપર અગીયારી હતી જેને લગતા કુવાની જગા તરીકે ઉપલો ખાડો બતાવવામાં આવે છે.

ભીલવાડીનો કુવો—ચાલતા આંખાની સામે દક્ષીણ તરફ આ કુવો આવેલો છે. તેની આસપાસ ભીલ લોકોની આગળ વસતી હશે એવું મનાય છે. આ કુવાનું પાણી તનદરોસતીને

બહુ લાભ કરનાર લેખાય છે. કોઈ કહે છે કે તે પાણી પીધાથી ખદીના દરદીઓને બહુ લાભ થાય છે. એ કુવો અસલનો છે અને ઘણાક લોક ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં મથકોએથી આવી લાંબું પાણી પીએ છે.

પીરનો કુવો—ખીજે જાણીતો કુવો ‘પીરનો કુવો’ તરીકે ઓળખાય છે. એ કુવા આગળ પીરની દરગાહ છે તે પુરાણો કુવો હતો પણ ખીસમાર થવાથી થોડુંક થયું તેની પાછી મરામત કીધી છે. એ કુવો બહુ ઉંડો લેખાય છે. એ કુવો બંદર ઉપર કણખીના વાડામાં આવેલો છે. તેની આશરે ૧૨ હાથ મધ્યરેખા (diameter) અને ૨૫ થી ૩૦ હાથ ઉંડાઈ હશે.

કીલ્લાનો કુવો—વળી એક ખીજે અગત્યનો કુવો કીલ્લામાં છે એવું ધારવામાં આવે છે. સંજ્ઞાના જાણીતા મેમ્બરુ વેપારી શેઠ ઇસમાઈલ દાઉદ જાણુવે છે કે તેમના કાકા જેવણનું નામ મીં મહમદ નાનાબાઈ કરી હતું અને જેવણ ૧૦૭ વરસની વયે લગભગ ૮ વરસ ઉપર ગુજરી ગયા તેવણ કહેતા હતા કે કીલ્લામાં એક કુવો છે અને તેમાં પુશકળ ખળનો છે જે અસલવારેથી ત્યાં દટાઈ રહેલો છે.

ચોમાસામાં પડતા તડાકા—પણ એવું તો ખીજું ઘણું એક સંજ્ઞામાં ઉઠાયલું હશે. કહે છે કે આ એક વેળાના રાજધાનીના શહેરમાં એટલું બધું સોનું રૂપું અને જવાહીર હતું કે તેની નીશાની આજે પણ દર સાલ મળી આવે છે. જમીનમાં ઉઠાયલા કીમતી પથરો પદારથો તથા દાગીનાઓ ચોમાસાના ધોધમાર વરસાદ પછી સપાટી ઉપર તરી આવે છે જેથી લોકો તેમથી કાંઈને કાંઈ ચીજો તથા જુના સીકકા વગેરે દર વરસ મેળવે છે. અત્રેના શ્રીમંત હીંદુ રહીશ શેઠ હરીભાઈ તથા તેમના બાપ બપાવાએ એ ધંધામાં બારે દોલત મેળવી હતી. તેમના વડવા શેઠ મયુરાદાસ ગરીબાઈને લીધે નવસારીથી ધાસના ગાડાંમાં નરસીખ અજમાવવા આવેલા તેઓ અને તેમનું કુટુંબ આજે વેપાર ધંધાની બરકતથી લખોપતી થયું છે. તે કુટુંબે આ અસલ જમીનના જુના ટુકડાઓ વેચાતા લઈ તેનું મોટું દામ ઉપજવવાનો સાહાસ માથે ઉઠાવ્યો હતો અને તેમાં સારી કમાણી કીધેલી કહેવાય છે.

સીકકાઓ—અત્રેના ઘણાક લોકો પાસ અસલી સીકકાઓ પડેલા છે જેને અસલી તવારીખના અબ્યાસીઓએ વીદ્યાના લાભ અરથે જો હજીબી હાથ નહી કીધા તો હવે પછી તે કદાચ સદાના ગુમાઈ જાય. કેટલાક સીકકાઓ ઉપર ગધેડાની સખી મળે છે. તેને અસલી બેહેરામગોર સાથે તો કાંઈ સંબંધ ન હોય ? વળી રાજા ગધેસંગ બરોડીઆ થઈ ગયા તેમના વખતના સીકકા પણ અત્રે નીકળે છે. ખીજા કોઈક સીકકાઓ ઉપર અસલી રાજાઓના નામ છે જેમાંના કેટલાક શમસુલ ઓલમા જીવનજી મોદીને હાથ આવ્યા છે એવું નારગોળ અને સરોંડાના પારસીઓ તરફથી મારા સાંભળવામાં સંજ્ઞા મધે આવ્યું હતું.

અસલી વીટી—અત્રેના એક રહીશ શેઠ સીતારામ આપાજી મહાતરે જેવણ લાકડાંને વેપાર કરે છે (અને જેવણે શેઠ બેહેરામજી મલખારી, મીસ મેના વગેરેની સંજ્ઞા તરફની મુલાકાત વેળા ત્યાંની ધરમશાળાનો ફાટો તેમને ઓનાયત કર્યો હતો) તેવણની પાસે એક વીટી મેં જોઈ છે કે જે સંજ્ઞા મધે અસલ પારસી સંસ્થાન હોવાનો કાંઈક પુરાવો આપે છે. આ વીટીનું નંગ માણેકના જાતનું છે. મજબૂર મીં સીતારામ કહે છે કે દશ વરસની વાત ઉપર દરતા આંખાવાળી જગાએથી તે નંગ મને મળ્યું હતું. આ નંગ માહે જોતા તેમાં અરધો માણસ અને અરધો સીંહ યા ગોધો નજરે પડે છે.

આ આકર્ષી જેને minotaur કહે છે તેવી આકર્ષીઓ અસલ પરસી પોલીસના કોતરકામમાં જોવામાં આવે છે તેની નકલ અત્રે બજારગેટ સીટ મધેની માણેકજી શેઠની અગીયારી મધે તથા ત્યાંના બહમનજી ખાવાના કુવારા મધે જોવામાં આવે છે. માણસ એટલે મન શકતી અને સીંહ અથવા ગોધા એટલે જોર એ બંનેનો સંબંધ બહુ અરથસુચક છે. જે પારસી અસલ મીત્ર આપણી સગદીની જગા આગળથી પેલાં નામ મધે મળી આવ્યું છે તેની તપાસ આપણામાં ઉભી થનારી શોધક પારટીએ કરવી જોઈએ છે.

અસલી લેખવાળું પતરું—એજ રીતે એક મેહોમેદન ગ્રહસપતે અસલી લખાણો સાથનું એક ત્રાંખાનું બેવડું પતરું મળ્યું હતું. તેના બંને બાગો તારે બાંધેલા હતા તે થાણાના કલેક્ટરે જોવા લીધું હતું અને જોઈને તે પાછું વાળ્યું હતું. આ પતરાંને તેનો ધણી જીવની કાની સંભાળતો હતો. આ પતરાં ઉપર જે લેખ છે તેની મતલબ એવી કહેવાય છે કે ગ્રહજીને દીને સોમેશ્વર બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આવ્યું હતું તે બતાવે છે, તે સંજલુમાં હુસેનજી કાલયા કે જે ખેતીનું કામ કરે છે તેના વાડામાંથી મળેલું કહેવાય છે. આ પતરાંની તપાસ પણ આપણે લેવી જોઈએ છે.

સર દીનશાહ પીટીટવાલો પથર—અત્રેથી એક વેળા મરહુમ પહેલા સર દીનશાહ માણેકજી પીટીટ ખારોનેટ નારગોલ ગયા હતા તે વેળા તેવજીને હાથ એક મોટો પથર લાગો હતો જેની એક ગમ સુરજ અને બીજી ગમ ચાંદની આકર્ષી હતી. તે ઉપર અસલ લેખ કોતરેલો હતો જે સંસ્કૃત જેવો દીસતો હતો. આ પથરનો કેટલોક ભાગ જમાનાના મારાથી તુટી ગયલો છે તોપણ તેનો લેખ કેટલેક ઠેકાણેથી વંચાઈ શકાય છે. આ પથરને મરહુમ સર દીનશાહે અત્રેની રાયલ એશીયાટીક સોસાયટીને બેટ કીધો છે જે ટાઉન હોલમાં જનારાઓના જોવામાં આવે છે એમ કહેવાય છે. એ પથરને પણ આપણા હમદીનોએ ઉકલાવવો જોઈએ છે.

દેવ તરીકે પુજાતો પથર—એક બીજો અસલી લેખ સાથનો પથર ઉમરગામથી હોડીમાં ખેસી સંજલુ આવનારાઓની નજરે પડે છે. એ પથરને માછીઓએ ઉભો કરી તેને દેવ તરીકે પુજે છે તે ઉપરનો લેખ શું છે તે તપાસવાને હું ઉપલી શોધક પારટીને બલામણુ કરું છું.

જીની જેલની જગા—કહે છે કે આજ પંદર વરસની વાત ઉપર બાણા પટેલના વખતમાં અને બંદરનો ડકડો છે ત્યાં પીપળાનાં ઝાડ આગળથી એક જીની બેડી મળી હતી અને તે ઉપરથી એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે તે જગાએ અસલના વારામાં કાંઈ બંદીખાનું હશે. એ જગાની પણ શોધ કરવી જોઈએ છે.

ચોર આમલો—ફરતા આંખા અને દોખમાની ટેકરીની વચ્ચે એક મોટું ચોર આમલાનું ઝાડ પડ્યું છે. કહે છે કે એ ઝાડનું થડ કોતરી તેમાં બીલો બરાઈ રેહતા અને સંજલુ તરફના અંજણા મુસાફરો ઉપર રાતને વખતે છાપો મારતા.

(૨)

આજનું સંજલુ.

ત્યાંની વસ્તી—સંજલુના આજના પારસીઓ—ત્યાનો વેપાર
તથા મુખ્ય વેપારીઓ.

સંજલુની વસ્તી—સંજલુની મુખ્ય વસ્તીજ મેમણો અને હીંદુઓની છે. મેમણો જેઓ ઉપસા વર્ગના છે તેઓ ત્યાં ધંધા રોજગારમાં હીક મચી ગયલા છે. ત્યાંની ખુદ અસલ વસતી દુબરા, લાહ્યા, માછીઓ, ખેડુતો તથા ગાડી હાંકનારાઓ વગેરે ગરીબ વર્ગની છે. ત્યાં મુસલમાનોનાં આશરે એકસો ઘર છે અને વાણીયા વેપારીઓનાં માત્ર ત્રણેક ઘર છે. અત્રે મીંઠ ઇસમાઈલ દાઉદ નામે એક મોટા લાકડાંના વેપારી બંદર આગળ રહે છે, ખીજ વેપારી મીંઠ ઇસમાઈલ દાઉદ કીલ્લાના ધણી છે. અત્રેના મીંઠ હરીભાઈ નામના વાણીયા મોટા વેપાર ગેરંટી ખરોકર તરીકે કરે છે. તેમનું મુખ્ય મથક ઉમરગામ છે.

સંજલુના પારસીઓ—પારસીઓના આ અસલી સંસ્થાનમાં આજે દ્રુક્ત ત્રણેક પારસીઓ છે. રોશનની નજદીક એક ગામડી દારનું પીડું છે ત્યાં બે પારસી બાપ દીકરા નામે નરસંગજી વીકાજી વાડીયા તથા સોરાબજી નરસંગજી વાડીયા રહે છે. બાપ દાર વેચે છે અને દીકરો ટાંગો બાડે ફેરવે છે. ખીજ એક પારસી લાકડાંનો વેપાર કરે છે તેવણુ બંદર નજદીક રહે છે. તેવણુનું નામ શેઠ દીનશાહ મનચેરજી મોખેદ કરીને છે. વળી હાલ વાંદરેથી લાકડાંના વેપારને કાળે મીંઠ ધનજીશાહ કરીને એક પારસી સંજલુમાં થોડુંક થયું અવાર નવાર જઈ રહે છે એજ મીસાલ મુબ્બમાં પણ બસો વરસ ઉપર માત્ર ત્રણ પારસીઓ વસતા હતા. ૧૮૩૯ ના સાલમાં જ્યારે પ્રખ્યાત પાદરી વીલસન પુનાવાળા રેવરંડ જ્ઞેન મીચલ સાથે સંજલુમાં પારસીઓને લગતી ત્યાં ચાલતી કંઈક દંતકથા એકઠી કરવાને ગયા ત્યારે પણ ત્યાં તેઓ કહે છે કે એક બે પારસી ઘર હતાં. પાદરી વીલસન નારગોળને અસલ સંજલુનોજ એક ભાગ માને છે કે જ્યાં તેમને વધુ પારસી વસતી જણાઈ હતી. પણ ત્યાં 'કીસસે સંજલુ' માં જણાવેલી હકીકત સીવાય ખીજ કશી દંતકથા તેને મળી ન હતી. સંજલુથી નજદીકનાં ગામમાં એક જરથોસ્તી નામે મીંઠ દીનશાહ આદરજી વાડીયા કરી રહે છે; પણ સંજલુની આસપાસનાં કેટલાંક ગામડાંઓમાં આજે પણ સારી પારસી વસતી છે. નારગોળ મધે આશરે ૧૫૦ પારસી ઘરો છે ત્યારે તેની નજદીકના સરોંડા ગામમાં ૫૦ પારસી ઘરો અને ૧૭૦ માટીડા છે. જાંહબોરડીમાં આગળ ચાર પાંચ ઘર હતાં. તેના વસનારાઓ પડોશનાં બોરડી ગામમાં જઈ વસ્યા હતા અને ત્યાં ૩૦ જથ્થુકના માટીડા વસે છે. તેની નજદીક ત્રણ માઈલને છેટે દરીયર ગામ આવ્યું છે ત્યાં આશરે ૨૦ પારસી ઘરો અને ૬૦ માટીડા છે. વળી તડગામમાં ૫ ઘર અને ૧૮ માટીડા, અને મરોલી તથા અહુમાં બે પારસી ઘરો છે. માટીડાઓનો મોટો ભાગ મુબ્બ તરફ નોકરી ધંધા માટે નીકળી આવે છે અને બધરાં છોકરાંજ વીશેષ સંખ્યામાં ત્યાં પડી રહ્યાં છે. જે માટીડાઓ એ ગામમાં રહ્યા છે તેઓ મુખ્ય કરી ખેતી ચા દાર વેચવાના ધંધાને લીધે ત્યાં વસે છે.

સંજલુની આસપાસની વસતીનું કારણ શું?—આમ એકજ મથક આસપાસ પારસી વસતીનાં ગુછળાં પંથરાઈ ગયાં તે શું બતાવે છે? જે એકજ મધ્યખીંડ તરફ એ સઘળાઓ ખેંચાઈ રહ્યા તે સંજલુનું છે. એક વેળાની મોટી પારસી

વસતીનાં આ શેહેરમાં આજે એકલ ડોકલ પારસી મળે છે. નારગોળની હાલની મોટી પારસી વસતી સંજ્ઞાણનાં લાકડ ખંદર અને તેના બીજા વેપાર અને આસપાસની ખેતીને લીધે હાલ ત્યાં ચીટકી ખેડી છે. અસલ સંજ્ઞાણના જાહોજલાલીના વખતમાં કેટલાકો ત્યાં જઈ વસેલા અને કેટલાક તેની આસપાસ ધંધેધાધે લાગેલા તેની આ બાકી રહી ગયલી જીવતી જાગતી નીશાન છે. એ વસતી નારગોળ અને સરોંડામાં આગળ વધુ હશે એવું અનુમાન એટલાંપરથી નીકળે છે કે, એ બંને મથકોએ દોખમા હસતી ધરાવે છે. જ્યારે નારગોળનું દોખમું આશરે એક સદીનું ત્યારે સરોંડાનું બે સદીનું હજી મોઢુદ છે. થાણા મધે આપણા કદીમ નયાગાનો છેક પાંચ સદી ઉપર જઈ વસ્યા હતા. તેજ જલા મધે આવેલા નારગોળ અને સરોંડાની હાલની રહી ગયલી વસતીની હસતી અર્થસુચક છે.

ખતલવાડ અને દુબરા લાલ્યાઓ—સંજ્ઞાણની આશરે બે માધલ દુર ખતલવાડ આવે છે. જ્યાં અસલ જમાનામાં દાવીઓ રહ્યા હશે એવું મનાય છે ત્યાં આજે દુબરા અને ખાસ કરીને મુંબઈને નોકર વર્ગ પુરો પાડનાર લાલ્યાઓ રહે છે. પારસી ઘરોમાં લાલ્યાઓ આજે પણ માનીતા છે. ખતલવાડે દર સતીવારે બજાર ભરાય છે. વરસાદના દીવસમાં ત્યાં જવું બીકટ હોવાથી બજાર ભરાતી નથી. જેટલા પારસીઓએ લાલ્યા નોકરીએ પોતાને ત્યાં રાખ્યા છે તેટલા બીજા કામવાળા રાખતા નથી, તેનું કારણ કાંઈ તેમના અસલવારેથીજ સંજ્ઞાણ મધે જ્યારે પારસી સંસ્થાન હતું ત્યારનો સંબંધ તો ન હોય ? જે બીચારા લાલ્યાઓને ખુદ પોતાના ગામમાં દેડાઓ કહી સર્વ લોક હીજો છે તેઓ આપણને અત્રે કેવા ઉપયોગી થઈ પડે છે તે અજ્ઞાણ નથી. ખુદ ખતલવાડમાં કેટલાક આ દેડાઓ ખેતી અથવા ધંધાથી પાંચ પદસે સુખી છે. દલગીરીની વાત છે કે ખતલવાડમાં લાલ્યાઓનાં બચાંઓને શીખવા માટે એક નિશાળ પણ નથી. તેઓને તાંનાજ બીજા વર્ગો, હલકા ગણી હીજો છે અને એ ભાગમાં જ્યાં તેમની શાળા છે ત્યાં તે બચાંઓને ઝોરડાની બાહર અલાહેલા બેસાડે છે.

જમીન—સંજ્ઞાણ તરફની જમીન રસાળ છે. તેમાં ભાત, નાગલી, કોદરા, જુવાર, શેરડી, નાળીયેરી, આંબા વગેરે ઉગે છે. સાધારણ રીતે જમીન ૨૦૦ થી ૨૫૦ રૂપીએ એકર મળી શકે છે. અહીંથી રેલવે મારફતે લાકડાં, ઘાસ, અનાજ, તરકારી વગેરેની મોટી ચલસત થાય છે.

વેપાર રોજગાર—અત્રેનો મુખ્ય વેપાર સાગનાં લાકડાંનો છે અને તે ઉપરાંત લોકો ખેતી કરે છે. સંજ્ઞાણનું હાલનું ખંદર જો કે સામટા ખંદર કરતાં નાનું છે તો પણ ત્યાં દર સાલ લાકડાંનો મોટો વેપાર ચાલે છે. અત્રેનું લાકડું બહુ મજબુત તથા ઈમારતી કામને લાયક હોય છે, તે ઉપરાંત જળાકિ (બાળવાનું) લાકડું પણ સરકારી જંગલમાંથી મળે છે.

મસજીદો—અત્રે બે મસજીદો છે અને તે ઉપર મુંબઈ બનાવવાના ખરચ પણ બચાવેલો દીસે છે.

સેનીટેરીયમ ક્યાં બાંધવી ?—અત્રે જો પારસી સેનીટેરીયમ બાંધવામાં આવે તો તે ક્યાં બાંધવી એ સવાલ ઉભો થાય છે. એ બાબતના અનુભવીઓનું એવું મત છે કે તે ખાડી આગળ બાંધવી ન જોઈયે, કારણ ત્યાં કીચક થાય છે, પણ સ્ટેશન નજદીકજ બાંધવી. પણ હજી સંજ્ઞાણના સતંબ માટેના ફંડનું કંઈક નથી ત્યાં સેનીટેરીયમની વાત ક્યાં કરીયે !

ભાષા તથા કોર્ટ—જે કે સંજ્ઞા થાણા જીલ્લામાં આવ્યું છે અને એ જીલ્લાની કોર્ટની ભાષા મરાઠી છે તે છતાં અત્રેની વસતી એ જીલ્લાના ખીજા તાલુકાની માફક મરાઠી બોલીનો ઉપયોગ કરતી નથી પણ ગુજરાતીજ વાપરે છે જેથી હવે સંજ્ઞામાં પાછા જઈ વસનારા પારસીઓને ભાષાના બાબમાં પણ સગવડ મળી શકે. સંજ્ઞા હાલતો એક ગામડાં જેવું ગામડું છે. ત્યાં કોઈપણ કોર્ટ નથી. દીવાની કામ માટે છેક દાહલુના સબજજને ત્યાં આશરો લેવો પડે છે. તેજ માફક મામલતદારની કોર્ટ એજ તાલુકા મધે છે જ્યારે ઉમરગામ મધે ત્રીજા વરગની સત્તા ધરાવનાર મહાલકરીની કચેરી છે.

પારસીઓ સંજ્ઞા કાં છોડતા ગયા?—પોરચુગીઝ અમલમાં પારસીઓને ધરમનું છુટાપણું મળ્યું નહીં તેથી તેઓમાંના ધણાઓ સંજ્ઞા છોડી વલસાડ નાસી ગયા એમ સમશુલ્ક ઓલમા એરવદ જીવનજી મોદી જણાવે છે. પોરચુગીઝનાં ધરમને લગતાં ખાતાંને પારસીઓ ઉપર ધણો દોર હતો અને તે ખાતાંના વડાની રજા વિના કંઈ દોષમું બંધાઈ શકાતું ન હતું. વળી જે પારસી ધરમ કીયા પોરચુગીઝ કીયાને અપમાન કરવા જેવી ન હોય તેજ રજા મલતી. કેટલીક કીયાઓ કરવાની તેમને મના થતી, ખાસ કરીને જ્યારે કોઈ પારસી, આહમણુ યા મુસલમાન મરણુ પામતો અને નાનાં છોકરાં મેલી જતો ત્યારે તે બચાંઓને સરકારનાં વાલીપણામાં લેખીને તેમને ખીસતી ધરમનું શીખવતા. આથી પારસીઓ કંટાલી ગયા હતા અને તેથી પોરચુગીઝ રાજ શરૂ થતાં તેઓ સંજ્ઞા વધુ સંખ્યામાં છોડી ગયા. તે અગાઉ સંજ્ઞાની લગાઈમાં હાંદુ રાજની હાર થઈ અને પારસી સરદાર અરદેશરે પોતાનો જ્ઞાન ખાઓ. પછી તેઓ સંજ્ઞા છોડી બારોતના પહાડ બહી પવીત્ર આતશના કેવલો લઈ નાસી ગયા. તે છતાં જે છુટાછવાયા પારસીઓ સંજ્ઞામાં રહેતા તેમને વળી ધરમને ખાતર પોરચુગીઝના દોરથી નાસવું પડ્યું. એ રીતે પારસીઓને કેટલી બધી વાર ધરમને લીધે નાસબાગ કરવી પડી છે! જે ધરમના છુટાપણા માટે પારસીઓ ઈરાન છોડી આવ્યા હતા તેજ કારણસર તેઓએ સંજ્ઞા છોડી પહેલાં બારોતના પહાડમાં અને પાછળથી વલસાડની હદમાં આશરો લીધા. એજ રીતે તેઓને ધરગાર છોડીને શાહજહાનના રાજ્યમાં પનાહ લેવી પડી. ઈ. સ. ૧૫૩૩ માં તેઓ ખીસતી ધરમમાં વટલાવાને બદલે થાણા છોડી ગયા અને ખુલ્લું ખીરીશ રજા થાણા લીધા પછી જીવ વરસમાં તેઓ પાછા એ મથકે આવ્યા. ('પારસી પ્રકાશ' દફતર ૧ પા. ૫૧ મું.)

પારસીઓ પહેલાં ક્યાં ઉતર્યા હશે?—સંજ્ઞા તરફ આવતાં પારસીઓ પહેલાં ક્યાં ઉતર્યા હશે એ સવાલ અગત્યનો છે. કેટલાકો ધારે છે કે તેઓ ઉમરગામના વીરતારવાળા કીનારા ઉપર ઉતરેલા હોવા જોઈએ, જ્યારે બીજાઓ ખુદ સંજ્ઞા બંદરેજ પારસીઓએ પહેલાં પગ મુકેલો હોય એમ માને છે.

(૩)

સંજ્ઞાની લડાઈ—અરદેશીરની બહાદુરી.

સંજ્ઞાના હાંદુ રાજની તરફથી ગુજરાતના મેહોમેદન પાદશાહ સામેની લડાઈમાં પારસીઓએ ઉતરી બહાદુરી બતાવી હતી અને નામાંકીત અરદેશીરની સરદારી હેઠળ ૧૪૦૦ પારસીઓ લડ્યા હતા આ મધે તેઓએ પહેલીવાર ફતેહ મેળવી પછી બીજી લડાઈમાં હાર ખાધી હતી. આ લડાઈમાં ૩૦ હજાર મેહોમેદનો સામે પારસીઓને લડવું પડ્યું હતું જે વીશે 'કીસસે સંજ્ઞા'માં વીગતવાર બયાન આપ્યું છે. એ નામાંકીત લડાઈ મધે બતાવેલી પારસી વફાદારી તથા પેહેલવાની વીશેની આપણી કામના મોટા ભાગની બેખબરી ઉપર મેં છેલ્લી "જરથોસ્તી ક્રાનફરંસ" મધે

અફસોસ કીધો હતો તથા એ પારસી કાર્તીના સોનેરી સતંભને જાળવી રાખવાને આપણી કોમને અપીલ કીધી હતી. જેઓ આ લડાઈ પીશે શક ખતાવે છે તેઓ પોતાના ટેકામાં એવો સવાલ કરે છે કે સંજ્ઞાનુ જેવાં નાનકડાં ગામડાં મધ્યે એવું મોટું મેદાનજ ક્યાં છે કે જ્યાં હીંદુ રાજની જોડે જોડ આપણા નયાગાનો સામે દુશ્મનના ૩૦ હજાર સીપાહોનું લશ્કર ઉભું રહી શક્યું હોય. એ ખાતે મેં છેલ્લી મુલાકાત દરમિયાન તપાસ કીધી હતી તે ઉપરથી જણાય છે કે આગલા જમાનાનું સંજ્ઞાનુ કાંઈ આજનું નાનકડું ગામડું નહતું. તે તો તેના 'નવતેરી' નામ મુજબ ૧૧૭ ચોરસ ફાસનો વીસતાર ધરાવતું અને તેની આસપાસ પુશકળ ખુલ્લી જગા હતી. હાલ પણ ખાડીની પેલેપાર અને કોલીવાડા તથા હાલના ખતલવાડા વગેરેમાં પુશકળ જગા છે જે આજે પણ આગલાં બોહોળાં મેદાનની ગવાહી આપે છે અને જ્યાં ઉપજાં લશ્કરનો સેહેલાઈથી સમાવેશ થઈ શક્યો હોય. આગળ સંજ્ઞાનુના અનેક ભાગો હતા જેવા કે ૧ ખતલવાડ, જ્યાં લડાયક ક્ષત્રીઓ રહેતા હતા ૨ માણેકપુરી જ્યાં ઝવેરીઓ વસતા, ૩ ગોવાઈ જ્યાં કચરો વગેરે પડતો, ૪ દવીયર જ્યાં દહીવાળાઓની દોહણી હતી, ૫ ધાંડુ માંડું જ્યાં મુવેલાં ડાળાંઓ પડતાં. તે વેળાના સંજ્ઞાનુના પેટામાં અનેક ગામડાંઓ આવ્યાં હતાં, તેનો વીસતાર પણ હાલના કરતાં ચાર ગણો હતો એટલે એવી જગા ઉપર બોહોળાં મેદાનની ખોટ ન હતી, જે એક વેળા એ કસબાની આસપાસ બતે નજર નાખ્યાથી તરત સમજ પડે છે.

અકેક પારસીએ કેટલાને પુરા પડવા માગ્યું?—તે વેળા હીંદુ રાજની બાબુએ જે પારસીઓ બહાદુરીથી ઉભા રહ્યા તેઓએ પોતાની જનકેશાની માટે જે સખુનો ખોલી ખાત્રી આપી હતી તે આજે દરેક જરથોસતીએ મગરૂરીથી યાદ કરવા જોઈએ છે. આ બાબદ પારસી કાર્તીમાં કાંઈ જેવો તેવો વધારો કરનારી નથી. માટે ઉપલી સંજ્ઞાનુની લડાઈની કેટલીક વીગતો અત્રે યાદ કરીશું.

સંજ્ઞાનુની પહેલી લડાઈ-જીવતા રહીશું ત્યાંસુધી લડવાનો પારસીઓનો ઠરાવ
 'કીસસે સંજ્ઞાનુ' જણાવે છે કે જ્યારે પારસીઓને સંજ્ઞાનુમાં સાતસો વરસ થયાં ત્યારે તેમની ઓલાદ તે શહેરમાં વધી ગઈ હતી. પણ તેટલાં એક આફત આવી. શાહને (મુલતાન મહમદને) એવી ખબર પડી કે સંજ્જાનુમાં એક રાજ છે ત્યારે તેણે પોતાના વજીર અલેક્ષ ખાનને ફરમાસ કીધી કે તારે તેનો મુઝક હાથ કરવો. અલેક્ષખાને લશ્કર તૈયાર કર્યું અને સંજ્જાનુ "આખાદાન" તરફ ધસ્યો. આ તરફ સંજ્જાનુના રાજાએ મોખેદોને તથા બેહેદોને બોલાવ્યા અને પુછ્યું કે "ઓ વફાદાર દોસતો, હવે શું તદખીર લગાવવી છે? મારા બાપદાઓએ તમને મદદ કરી છે માટે તમે મારી તરફથી કબર ખાંધો." આ વેળા એક ખુદા મોખેદે જવાબ દીધો કે "ઓ રાજ, તું આ લશ્કરથી કાંઈ દલગીર થાના." વધુ ઉમેરી તેણે કહ્યું કે "અમારામાં એકે એક જ્યાંસુધી જીવતા હોઈશું ત્યાંસુધી દુશ્મનનાં લાખો માણસોનાં માથાં કાપીશું. જહર લડાઈને દરમિયાન અમારી રસમ એવી છે કે અમે જ્યાં લગી જીવતા રહીએ ત્યાં લગી લડીએ. અગર ચકીનો પથર માથાંની ઉપર ફેરે તોળી કોઈ મરદ પાછો નહી ફેરે" (ઝમાં ખુદ હર વકી તા ઝીનદે બાશીમ-ઝ દુશ્મન સદ હજીરાન સર તરાશીમ. અયાન દર જંગ રસમે મા ચીનીનસત-કે માતા ઝીનદે બાશીમ ખુન વકીન અસત ઝમાં કસ યક નફર ખુદ બરનગરદદ અગર સંતગે આશયા બરસર બેગરદદ.) એમ કહી ૧૪૦૦ પારસી ઘોડેસવાર રાજની બરાબર લડાઈનાં મેદાનમાં ઉતર્યા, લડાઈ થઈ તેમાં સેવટે સર્વ હીંદુઓ લશ્કરની જગાથી નાસી ગયા. એટલામાં અરહેશર નામનો એક બેહેદોન મેદાનમાં આવ્યો અને પોતીકા દોસતોને કહ્યું કે "હું આગળ યા પાછળ કાંઈ હીંદુને એ લડાઈમાં નથી દેખતો અને સર્વે હીંદુઓ લશ્કરની

જગોથી નાસી ગયા અને પરદેશી સીવાય કોઈ મેદાનમાં ઉભો રહ્યો નથી. વાસતે જોયારો, હવે વખત લડાઈનો છે. ત્યારે આપણને એ સંકેત દરમીયાનમાં વાઘની મીસાલે જવું જોઈએ.” એટલું કહી તેણે મેદાનમાં તેજ ચાલતો ઘેરો દોડાવ્યો, લોખંડનો નેજો એક હાથમાં પકડીને બખતર તનમાં પહેરી તલવાર કમર ઉપર બાંધીને એકાએક મેદાન દરમીયાન આવ્યો અને ત્રણ દહાડા અને ૩ રાત લાઈ ચાલુ રાખી, મુસલમાન લોકો માર્યા ગયા, અલેક્ષાન અધારી રાત દરમીયાન નાસી ગયો અને તેનું તમામ લશકર નાસતું ભાગતું અરદેશરની લડાઈથી તારાજ થઈ ગયું.

ખીજી લડાઈ—“ મારશુ” યા મરશુ” એવો કસદ—ખીજી દીવસે ખામદાદથી અને લશકર લડાઈના મેદાનમાં પાછું ઉતર્યું અને ખીજી વાર અલેક્ષાન લડાઈનો સામાન તઈયાર કરીને આવ્યો. અરદેશરે જ્યારે તેનું લશકર જોયું ત્યારે તે ખીજી વેળા ત્યાં દોડતો ગયો. તેજ વેળા તેણે રાજને કહ્યું કે “ દુશમન લોકના સો સીપાહ ત્યારે આપણો એક છે ” એટલું મોટું લશકર દુશમનો લાવ્યા છે. વાસતે હવે અમે અમારો જીવ આપીશું યા તેમનો જીવ લઈશું—એવી નિર્ણયતથી અમે એ લડાઈમાં પડીએ છીએ. (“ દહીમ માગ્નને ખુદ યા જન સેતાનીમ, બદીન નમયત હમી દર જંગ માનીમ ”) આથી ઉશકેરાઈ સર્વ લશકર લડવા આદ્યું. દુશમનના લશકરમાંથી એક પહેલવાન નીકળી આવ્યો તેની ઉપર અરદેશર ગાલેખ થયો. આ જોઈ અલેક્ષાન ખુન ઉપર ચડ્યો. પણ અરદેશરની કમર ઉપર એક તીર વાગ્યો અને તે ઘોડાના જીન ઉપરથી ઉઘે મસતક પડ્યો. તેની એવી હાલત જોઈ સીપાહ લોકો હાથપગ વગરના થયા, હીંદુ રાજનો છોકરો માર્યો ગયો અને તેની હાર થઈ. બેહેદીન લોકો પણ પરાગંદા થયા અને બારોત પહાડમાં તેઓ પોતાના જીવને માટે ભરાઈ રહ્યા. તેઓ ઈરાનશાહ યાને આતશબેહેરામ સાહેબને પોતીકી સાથે ઉપલા પહાડ ઉપર લઈ ગયા.

જે પવીત્ર સથળ ઉપર આ દેશના જરથોસ્તીઓએ પોતાને આશરો આપનાર હીંદુ રાજની પડખે વજ્રાદારીથી હિમા રહી તેની તરફથી લડાઈમાં ઉતરી આવી પહેલવાની બતાવી તે ધારમીક સ્થળ અને ત્યાં દેખાડેલી બહાદુરીની યાદગારી જનજવી રાખવાની આપણી શું અર્ધન કરે નથી ? જેઓ એમ પુછે છે કે ત્રીસ હજાર મેટ્રોમેદનો એકદમ એક દીવસમાં ખીજી લડાઈ વખતે ક્યાંથી ઉતરી પડ્યા તેઓ લડાઈ વેળા વપરાતી કળાથી તદ્દન પોતાને બેખબર પુરવાર કરે છે. એક કુનેહબાજ સરદાર પોતાનું સઘળું લશકર પહેલેજ દીને લડાઈમાં ઉતારતો નથી તે કાંઈ તવારીખના વાંચકોથી અજાણું નથી. વળી જેઓ સંજાણુને તેની હાલતી સંક્રાંતિયલી હદ જેટલોજ અંકકે હાલના ગામડાંના જેટલોજ વીસતાર તેના આગલા જાહેજલાલી અને રાજપાટના વખતમાં ધરાવતું હતું એમ માને તેઓજ પુછે કે ત્યાં મેદાનજ ક્યાં છે કે જ્યાં આટલું મોટું લશકર લડવાને એકઠું થયું હોય. ઉપર બતાવ્યું છે તેમ આજે પણ નજરે જોનારને સંજાણુની અતરાઈમાં પુશકળ મેદાનો મળી આવશે જ્યાં એક મોટું જંગ મચ્યું હોય.

(૪)

સતંભ

તે ઉપરનો લેખ કેટલી ભાશામાં આપવો ? આગલા કહીમ ઈરાની

સતંભો—સવેઝની નહેર બોદવાની ઈરાની પાદશાહની યોજના—

એક ઈરાની સતંભ—ઈરાનની તખતીઓ.

શુ સતંભની જરૂર છે ?—જેઓ ફક્ત પછસાના પુખરી હોય તેઓ બલે આ વાત હસી કહાડે, જેઓ દરેક સ્ત્રીમાં નકર લાભ અને સંગીન નેદા માગતા હોય તેઓ

કળા અને હુનરની વાતને બલે તુછકારી કહાડે, જેઓ માત્ર ખાવાપીવામાંજ જીંદગીનું સારથક સમજે છે તેઓ બલે તવારીખ અને ઇતીહાસને, ન્યાગાનોની કીરતી અને વડવાઓની વડાઈની વાતોને ઝંઝેરી કહાડે, પણ “ગોરા અને ધીરા, વીરા, શુરા તથા બળવાન પારસીઓએ” ઇરાન છોડી આ દેશમાં પહેલા આવી વખત આવતાં પોતાના હિંદુ રાજકરતા તરફથી લડી પોતાનો જીવ આપ્યો તેમની કીરતીનો સતંબ હમેશને માટે ઉભો રાખવામાં થતી હીલનો કલંક ધોઈ નાખવાને હવે બનતી તાકીદ કરવી જોઈએ છે. પારસીઓના બાપદાદાઓ જે મીરાસ મેલી ગયા છે તે આજની કોઈપણ ધરતી ધુળવતી શેહેનાહતને શોભા આપે એવી છે તેને શું ત્યારે આપણા બાકી રહેલા મુઠીબર હમદીનોએ વીસારી મેઝવી જોઈએ છે?

સતંબ ક્યાં ઉભો કરવો જોઈએ ?—આ સતંબ માટે અનેક જગાઓ સુચવી શકાશે. પણ મારા નાકેસ વિચાર મુજબ તેને માટે કીલાની તથા ખીજી જગા લાયક માલમ પડશે જેનાં કારણો હેઠળ તપાસીશું. કીલ્લો ઉંચાઈએ ટેકરી ઉપર છે માટે એક સતંબ ત્યાં ઉભો કરેલો વધુ દુરથી નજરે પડી શકશે. તે ખાડીને છેડે આવેલો હોવાથી જો તે ઉપર ફરતી રોશની દીવાદાંડી માફક રાતે મેલવામાં આવે તો માઇલો દુરથી તે વહાણોની નજર ખેંચી શકશે. વળી જમીનપર પણ તે દુરથી દેખી શકાશે. સતંબ માટે જોઈતી ઈંટ તો કીલામાંજ આઈતી બજાર પગની હેઠળ પડી છે. ફક્ત ચુના અને મજુરોનોજ ખર્ચ બેસશે.

સતંબ માટે વધુ જગાઓ—ખંદરની આગળ જ્યાં સરકારી ડીપો છે, જ્યાં વીકાજ મેહેરજીની ધરમશાળા આવી છે અને જ્યાં નારગોળ, ઉમરગામ વગેરે તરફ જવાને ૪ રસતા ચકલા મીસાલ મળે છે ત્યાં પણ એ સતંબ ઉભો કરી શકાશે. સતંબ માટે ખીજી લાયક જગા ખંદર તરફ જ્યાં પારસીઓએ દીવ ખંદરેથી વહાણમાં આવી પગ મેલ્યો તે જગા છે. જો આ જગા ચોકસાઈથી નકી થાય તો ત્યાં સતંબ ઉભો કરવો. કહે છે કે મીસ મેનાએ બંને મુલાકાત લઈ આ જગા ચોકસાઈથી નકી કીધી છે.

ઇરાનમાં સર્વથી અગતની ખીલારોકી તખ્તીઓ જે દારાયસ પાદશાહના વખતની છે અને જે બહીસતુનના પહાડ ઉપર કોતરી છે તે પહાડ મીડીયાની પશ્ચિમે કેરમાનશાહનાં શેહેરથી સેહેજ દુર આવ્યો છે. આગલા ઇરાની રાજના ઉગમણ તથા પશ્ચિમના પ્રાંતો વચ્ચે જે ધોરી રસતો હતો તે આ પહાડ આગળથી ચાલ્યો બળ્ય છે. ટરકી અને ઇરાન વચ્ચેનો હાલનો રસતો પણ એજ જગાથી પસાર થાય છે. વળી તે પહાડનો દેખાવ એવો છે કે હર કોઈની નજર તે ઉપર પડ્યા વીના રહે નહી. એવાજ ધોરી રસતા ઉપર આપણો સતંબ ઉભો કરવો જોઈએ.

સતંબની લાખા—ઇરાની પાદશાહોએ તખ્તીઓ ઉપર ત્રણ જાતના અક્ષરો વાપર્યા છે અને ત્રણેની ભાશા જુદી છે: (૧) બાબીલોનીયન અક્ષરો જે ત્રણેમાં સર્વથી પુરાણા ગણાય છે, (૨) તાતાર જેઓની ભાષા તુરાની હતી અને (૩) ઇરાની હરફો, જેમાં જાહેર કરવાનું કામ હાલ સુધી ઇરાનમાં ચાલુ છે આજે શાહને કાંઈ ફરમાન આખી રદ્યતને જણાવવું હોય તો તે અરખી, ટરકી અને ફારસીમાં જાહેર કરે છે. તેજ મીસાલ અસલી ઇરાની પાદશાહોએ આખી રદ્યતને જણાવવાની તેવીજ ભાશા વાપરી હતી. એ ત્રણ જાતની તખ્તીઓમાં ઇરાની તખ્તીઓ એવી મુકેલી છે કે તે આગળ માલમ પડે છે અને પાછળ માત્ર તરજુમા હોય છે. જ્યાં તખ્તીઓ આડી હોય ત્યાં ઇરાની તખ્તીઓ ડાબી બાજુ ઉપર, જ્યાં તખ્તીઓ ઉભી અકેકની નીચે હોય ત્યાં ઇરાની તખ્તીઓ સર્વની ઉપર, જ્યાં માનની જગો હોય ત્યાં વચમાં અને ખીજી તખ્તીઓ નજરની સનમુખથી દુર ગયલી હોય છે.

સંજાણુ મધે લેખ કેટલી ભાશામાં આપવો જોઈએ ?—ધરાન મધે ન તખતીઓ હાથમાં વંશના પાદશાહો પહાડ ઉપર કોતરાવતા હતા તે ત્રણ મુળ ભાશામાં આવતી હતી. તેજ મિસાલ આ હીંદુસતાન દેશના પારસીઓ જે તખતી આજના જમાનામાં ઉભી કરે તે ઓછામાં ઓછી નીચલી પાંચ ભાશામાં આપવી જોઈએ છે:—ઈંગ્રેજી, ગુજરાતી, ફારસી, હંદ અન પહેલવી. આ પાંચે ભાશાઓ સાથે આપણને હજી નીકટ સંબંધ છે. છેલ્લી બે ધરાન મધેની આપણી આગલી શેહેનશાહતોની યાદ આપે છે. તેમાંની એક જ્યારે અવસતા ભાશા તરીકે કયાની પાદશાહત વેળાની બહોળલાલીનું સમરણ તાજું કરે છે ત્યારે બીજી સાસાનીયન જમાનામાં આપણો ધરમ જ્યારે પાછો સજીવન થયો ત્યારે વપરાતી ભાશા છે કે જે મધે લખાયલી શરેહો આજે આપણા ધરમને લગતા સવાલો ઉપર કીમતી અજવાળું નાખે છે. ઈંગ્રેજી ભાશા હાલના આપણા માયાળુ રાજકરતાની ભાશા તરીકે અને સુધરેલી દુનીયાના મોટા ભાગની એક ભાશા તરીકે આપવી જોઈએ છે. એ મહાન રાજ હેઠળ આપણુ આજે ધરમનું છુટા-પણું અને રક્ષિત તરીકે કીમતી હકો ભોગવ્યે છીએ, બલકે આપણે સેવટે રવડી રક્ષણી એ મહા પ્રતાપી રાજ્ય હેઠળ આજે ઠરપડી આપણું દીન આઘનનાં કમો કર્યે છીએ. વળી ગુજરાતી ભાશાનો પણ ખાસ હેતુ છે. એજ ભાશા આજે આપણી માદર જખાન થઈ છે એટલુંજ નહી પણ તે સાથ ધરાન છોડી દીવથી આપણે સંજાણુ તરફ આવયા ત્યારે જે હીંદુ રાજ્યો આપણને આશરો આપ્યો તેની ભાષા પણ એજ ભાશાનું અસલ રૂપ હતું. ફારસી ભાશામાં લેખ આપવાને માટે ખાસ કરણ જણાવવાની જરૂર દીસતી નથી. મહાન કવી શીરદોશીએ જે ભાશામાં આપણા કદીમ નયાગાનોતી કીર્તી ગોઈજાણુ તેમને જીવતા કીધા છે તેજ ભાશાને આપણે આજે વીસારી મેલવી જોઈતી નથી. એટલે ત્યારે આમ પાંચ ભાશાઓ મધે આપણે સંતભ ઉપર લેખ કરવો જોઈએ છે. જોઈએ તો પાંચ ખુણાનો એક સતંભ ઉભો કરવો અને તેને મથાળે આતશનુ પાતર મેલવું, કરણ આપણે આપણો કદીમ દેશ છોડી આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે પાક નુરી કેબલાને માટે થોડાંજ વરસમાં આપણે ટવળાટ કીધો અને તે માટે તે વેળાના રાજા પાસે આપણે જમીન માંગી જે ખુશી સાથ આપણને આપવામાં આવી અને ત્યાં આપણે ખોરાસાનથી લાવેલા આલાતો વડે પાક આતશ પાછો તથ્યાર કીધો અને પહેલું આતશખેહરામ બાંધ્યું. આ આતશને આપણે ધરાનના આગલા શાહ તરીકેજ માની તેનું નામ “ધરાનશાહ” આપ્યું તેટલા માટે આ સતંભને મથાળે એક આતશનું પાતર સદાનું બળનું અકરગાનીઆમાં બતાવવું જોઈએ છે.

તખતીઓ ઉપર શું લેખ આપવો ?—આ સવાલ હવે પછી વિચારવાનો છે. તે છતાં કોઈ પણ લેખ નીચલી બાબતો વગર અધુરો લેખી શકાય:—(૧) ધરાનમાં રાજ ભોગવી છેક હીંદુસતાન, રોમ, મીસર તથા યુનાન સુધી તે રાજ્ય લંબાયું તેની તવારીખને લગતી નોંધ, (૨) સાસાનીયન જમાનાની આખેરી એને નેહાવંદની લગાઈથી ખોહયું તે બાબત, (૩) તયારપછી હીંદુસતાનમાં આવવાનાં કરણ, (૪) હીંદુસતાનના રાજ બદલે આપણને આપેલો આશરો, (૫) તે માટે આપણી વશાદરીથી વાળેલો તેનો આભાર, સરદાર અરદે-શીરની બહાદુરીનું વીગતવાર વર્ણન સાથે. આ લેખ દુકોજ હોવો જોઈએ એમ કાંઈ નથી. અસલી પહાડ ઉપરના લેખ એક સોથી વધુ લાઇનો સુધી લંબાયલા આપણે વાંચ્યા છે.

પાદશાહ દારાયસવાળો સતંભ—ધરાની પાદશાહ દારાયસે હાલની સવેઝની નેહેરની જગાએ એક નેહેર ખોદવી હતી તેની કાંઈકે નીશાનીઓ સીવાય આજે બીજી કાંઈ બાકી રહ્યું નથી. એ નીશાનીઓ તે તે વેળાના દારાયસે ઉભા કરેલા યાદગારીના સતંભોના ભાંગેલા ટુકડાઓ છે જે ઉપરથી વીદવાનોએ એક લેખ ઉપાડવી કહાડ્યો છે.

આ નેહેર વીશે જાણવાનેગ એ છે કે ૨૩૦૦ વરસ ઉપર હખામની પાદશાહ દારાયસે તે ખોદાવી એશીઆ અને આફ્રીકા ખંડને છુટા પાડી રાતા અને ભુમધય સમુદ્રે વચ્ચે જળ માર્ગ સ્થાપયો હતો. આ કાંઈ જેવું તેવું ઈજનેરી કામ ન હતું. વળી તે આપણો પારસી પાદશાહ ક્યાં વેર વધયો હતો તેની મવાહી પુરી પાડે છે. તેણે પશ્ચિમ તરફ જે પગપેસારો કીધો હતો તેની યાદગારી આપણને થોડાંજ વરસ થયાં યુરોપીયન વીદવાનોની ખંતીલી મેહેનતની ખરકતથી મળી આવી છે. જે ક્રેંચ ખાનુને આપણે સંજ્ઞામાં સત્તંબ ઉભો કરવા વીશેનો ખ્યાલ સ્વચ્ચવા માટે આભારી છીએ, તેમનાજ મરહુમ પીતાને આપણે આ દારાયસના સત્તંબને ઉક્લાવવા માટે આભારી છીએ. મેં એ મેનાએ એ સત્તંબના ધરાની લેખો પ્રગટ કરી તેનો તરજુમો “ Le Steple de Chalont ” નામનાં ચોપાનીઆમાં પહેલાં બહાર પાડ્યો હતો. એ લખાણ પ્રમાણે એ લેખ નીચે મુજબ છે:— “ દારયવુશ મોટો પાદશાહ, પાદશાહોનો પાદશાહ, દેશોનો પાદશાહ, આ મોટી જમીનનો પાદશાહ, વીસતાસપનો છોકરો. હખામીનીશ વંશનો ‘ અહુરમજ્દ ’ એક મોટો ખોદા છે, તેણે આસમાન પેદા કર્યું છે, તેણે આ જમીન પેદા કરી છે, તેણે માનસને પેદા કર્યું છે, તેણે માણસને સાયતીશ (ખુશી?) આપી છે, તેણે દારયવુશને પાદશાહ કર્યો છે, તેણે પાદશાહ દારયવુશને મોટું ગંજવર રાજ્ય આપ્યું છે; વધુ મોટો પાદશાહ, પાદશાહોનો પાદશાહ, આ (પુશકળ વસતીવાળા) દેશોનો પાદશાહ, આ ખોદાળી ધરતીનો પાદશાહ, દુર નજદીક હુકમ ચલાવું છું, હખામીનીશ વીસતાસપનો છોકરો છું.” “ દારયવુશ પાદશાહ કહે છે કે હું પારસી છું. પારસી મુદ્યાર (મીસર) ઉપર રાજ ચલાવું છું, મેં આ નેહેર પીરાવ (નાઇલ) નદી જે મુદ્યાર (મીસર) માંથી વહેતી નદીનું નામ છે તેથી તે પારસી (ધરાન)થી આવતા દરીયા સુધી ખોદવાને ફરમાવ્યું છે. એ નેહેર એ પ્રમાણે ખોદાઇ છે.

“ મેં એ નેહેર ફરમાવી છે અને (કહ્યું છે કે) આ નેહેર.....થી શરૂ કરે તે.....ના દરીયાના કીનારા સુધી એ પ્રમાણે મારી મરજી છે.” (એરવદ જીવનજી મોદી, જ્ઞાન પ્રસારક વીશયો પા. ૧૦૧-૨.)” દારાયસના લેખનો શરૂઆતનો ફકરો ઇજશનેના ૩૭ મા હાનો પહેલો ફકરો જે “ ઈથા આત યઝમધદે ” ના સમકોથી શરૂ કરી એક જરથોસ્તી માટે આણું ખાતી વખતે ખોદાતાલાને યાદ કરવા માટેનો અને તેનો ઉપકાર માનવા માટેનો ફકરો છે તેને મળતો છે અને તેની રીત ઉપર રચેલી (સમથુલ આલમા જીવનજી મોદી જાણાવે છે તેમ) એ લેખની શરૂઆત “ બગવઝરક અહુરમજ્દ ” એટલે ‘ મોટો ખોદા અહુરમજ્દ ’ એવા સમકોથી કરવામાં આવી છે ઇજપટ દેશમાં ઈરાની રાજ થોડા વખતનું દાખલ થયું હતું તેથી તેણે ધણી સાવચેતી વાપરી હતી કે નવી પ્રજાની ધરમ સંબંધી લાગણી દુખાય નહીં તેવો લેખ કરવો. વળી એજ સત્તંબની બીજી બાજુએ મીસરીઓની હાયરોગલીફીક ભાષામાં લેખ છે તેમ તે ‘ અહુરમજ્દ ’ નું નામ નથી લેતો પણ ઇજપટીયન ‘ રા ’ ખોદાનું નામ દે છે કારણ એ લેખ મીસરીઓની પોતાની ભાષામાં હોવાથી (એરવદ જીવનજી મુજબ) તેઓ તે વધારે સમજી શકે અને ત્યાં પોતાના ખોદાનું નામ વાંચી રાજ થાય. આપણા હમદીનોએ સંજ્ઞા માટે કેવી રીતનો લેખ સત્તંબ ઉપર દોતરાવ્યો તેનો કાંઈક ખ્યાલ ઉપલા લેખ ઉપરથી આવશે.

આપણે શા કારણસર ઈરાન છોડ્યું?—કેટલાક અંચકારો જાણાવે છે કે આપણે વેપાર અરથે ઈરાન છોડી હીંદુસ્તાન આવ્યા ત્યારે બીજાઓ અને દંતકથા પોતે કહે છે કે ઈરાન મધ્યે આપણા ઉપર ધરમને લગતો જુલમ પડવાથી આપણે આ દેશ તરફ ઉતરી પડ્યા. વેસ્ટરગારડ (ઝંદ અવરતા ૧. પા ૨૨) કહે છે કે “ જે કારણને લીધે પારસીઓ પશ્ચીમ હીંદુસ્તાન તરફ આવ્યા તે ધંધાના નફાનું હોય અને નહીં કે ધરમના જુલમાટનું. હીંદુસ્તાન સાથેનો ઈરાનનો સંબંધ ઘણો જુનો હતો અને આર્યોની ઈરાનની ફતેહ થઈ તેની કેટલીક સદીઓ અગાઉ આ સંબંધ ઘણો ઘાટો હતો.” (જુઓ ‘ જુમરાતના પારસીઓ ’ લખનાર મરહુમ શેઠ ખ. ન. સીરવધ અને આ. બા. બ. બે. પટેલ. પા. ૨.)

(૫)

સંજ્ઞા શોધક પારટીની જરૂર—પારસીઓએ પહેલાં ક્યાં પગ મુક્યો હશે? તે વેળાના પારસીઓ કેવા હતા? સંજ્ઞા જાણે આગલું મુંબધ.

“વેલાતી વેહેન” મધે શેઠ જાંહંગીર બે. મરઝ્યાન પોમપીઆઈ તથા હરકુલેનીયમ જેવાં શેહેરો જવાણામુખીના ફાટવાથી ડટાઈ ગયલાં મળી આવવા વીશે રસીલું બ્યાન કરે છે. એ ડટાયલાં શેહેરોને બાહર કહાડવા માટે શોધકો કેવા મંડી ગયા હતા તે તેવણે બહુ અસરકારક રીતે જણાવ્યું છે. એ શેહેરો તો બે હબ્તર વરસ ઉપર ડટાઈ ગયાં હતાં ત્યારે અસલી સંજ્ઞાને આપણે છોડ્યાને પાંચસો વરસ પણ થયાં નથી. એટલા માટે ત્યાં એક નાની શોધક પારટી મોકલવાથી તે વેળાનાં એ હીંદુ રાજ્ય વીશે તથા પારસી સંસ્થાન વીશે ઘણું અગત્યનું જાણવાનું બની આવશે અને તેથી અસલી તવારીખના બુલાવવા સદ્દાઓ પાછા તામ્ન થશે.

એક શોધક પારટીની જરૂર—જો કેટલાક દીનદાર જરથોસ્તીઓની એક શોધક પારટી સંજ્ઞા જાણે તો તે ઘણી અગત્યની શોધ કરી શકે. એ કાંઈ દુરનો મામલો નથી. તે કાંઈ મોટા ખર્ચનો સવાલ નથી કે નથી કાંઈ ઝાઝી મેહેનતનો. તે તો માત્ર ઉત્તરની વાત છે. આપણા અસલી ન્યાયાનોની હંકાયલી નીશાને અજવાળામાં આણવી એ એક પવીત્ર ફરજ તરીકે માથે ઉઠાવવી જોઈએ છે. જો તે હાલ પછી મેઝવામાં આવશે તો એ નિશાનો હવે નામુદ થવાનો ખરેખરો ભય રહે છે. આ શોધક પારટીએ સંજ્ઞામાં શું શું કરવું જોઈએ તે વીશે અત્રે હું સેહેજ ધસારો કરીશ.

પારસીઓનાં પહેલાં પગલાં—નેહાવંદની લગઈ પછી આપણા ન્યાયાનો પહેલાં આ દેશમાં આવ્યા તેઓ પોતાના ઉપર બીજી દીનવાળાઓએ જુલમ પાડ્યો તેને લીધે નાસી આવ્યા કે આ દેશ સાથે વેપાર કરવાની મકસદથી તેઓ આવ્યા તે સવાલ હાથ ધરવા પહેલાં સંજ્ઞા મધે આપણા ન્યાયાનો વહાણમાં બેસીને આવ્યા (એવું “ક્રીસસે સંજ્ઞા” ની સત્તાથી આપણામાં જાણીતું થયું છે) તેઓ પહેલાં ક્યાં ઉતર્યા હશે તે ઉપર આવીશ. સંજ્ઞા અને તેની આસપાસની જગાના અવલોકન ઉપરથી શું દીસે છે તે પહેલાં તપાસતાં કેટલાકે કહે છે કે આજના મુદ્દ સંજ્ઞા ગામના બંદરે પારસીઓ ઉતર્યા હતા ત્યારે બીજાઓનું કહેવું એવું છે કે તે વેળા સંજ્ઞાની હદ બહુ ઓહોળી હતી એટલે તેઓ સંજ્ઞા રાજ્યની હદમાં ઉતર્યા તે કાંઈ મુદ્દ હાલના સંજ્ઞાનેજ કીનારે નહીં પણ તે વેલાના સંજ્ઞાને બંદરે ઉતર્યા હતા. આ મંત્રોમાં ઉમરગામના દરીયાકાંઠા આગળની જગા પણ ઘણાઓ આપણને બતાવે છે કે જે મથકે આગલા પારસીઓએ પહેલાં પગ મેલ્યો હતો. કહે છે કે ઉમરગામમાં પણ કીનારા આગળ એક પ્રાચીન હોવાની નીશાની છે અને ત્યાં પણ એક ખુરજ છે માટે ત્યાં પારસીઓનાં વહાણો આવ્યા હશે. સંજ્ઞા આવવા માટે ઉમરગામને રસતેજ વધવું પડે છે માટે ઉમરગામનાં બંદરે જો ઉતર્યા હોય તો પણ તે વેળા તે સંજ્ઞાની હદમાં હોવાથી આપણે સંજ્ઞામાંજ ઉતરેલા કહેવાયે. ત્યાંનાં બંદરના દેખાવ ઉપરથી એવું અનુમાન કરતાં આંખે છે કે પહેલાં પારસીઓ દીવ બંદરેથી નીકળી સંજ્ઞા આવ્યા તેઓ સંજ્ઞા પણ ઉમરગામ જાણીને ઉતર્યા હશે. ઉમરગામ બહુ ભરતી આવે ત્યારે વહાણો ખુલાસાથી આવજવ કરી શકે છે. આંકુલ હુપેરો કહે છે કે જે ઠેકાણે તોફાન પછી પારસીઓ ઉતર્યા તે નારગોડની તક્લીજો ૩ કોશ ઉપર અને દમણથી વસઈ તરફ ૭ કોશ ઉપરની જમીન હતી, ત્યાંનો રાજા જતીરાણા હતો. એ ઉપરથી પણ ચોક્કસપણે કહેવાઈ શકાતું નથી કે આપણે પહેલાં સંજ્ઞા તરફ કયે ચોક્કસ ઠેકાણે પગ મેલ્યો હશે. માટે એ બાબે એક શોધક પારટીએ તપાસ કરવી જોઈએ છે.

સંજ્ઞાનુનો કીલ્લો શું કામમાં આવ્યો હશે ?—સંજ્ઞાનુના કીલ્લાનું કદ અને તેનો વીસતાર એટલો થોડો છે કે તે દુશ્મનથી નાસવા માટેનાં રક્ષણ તરીકે આખી રમતને માટે બહુજ નાનો કહેવાય, અથવા રમત પાણુ બહુજ નાની સંખ્યાની ન હોય ત્યાં લગી તે તેમાં સમાઈ શકે નહીં. તેમાં અસલના રાજાનો ફક્ત મેહેલજ હોવો જોઈએ, એ કીલ્લા કરતાં તો બગવાડા તથા દમણનો કીલ્લો મોટો લેખાય. વસંધનો કીલ્લો પણ આ કીલ્લા કરતાં ઘણો મોટો છે. જ્યારે અસલ સંજ્ઞાનુનો વીસતાર ‘નવતેરી’ એટલે લગભગ ૧૧૭ ફાસનો હતો ત્યારે તેની વસતી કેટલી હશે તે સમજી શકાશે. એવું કહેવાય છે કે હાલ ઇંગ્લેન્ડ સરકાર કીલ્લા ઉપર કાંઈ પણ બાંધકામ કરવાને પરવાનગી આપતી નથી. આ કીલ્લો અસલ હીંદુ રાજ્ય વેળાનો છે કે તે પોરચુગીઝોએ બાંધેલો છે તે બાબે પુરતી તપાસ થવી જોઈએ છે. તેના દેખાવ ઉપરથી અને બીજા પોરચુગીઝ કીલ્લાના અનુભવ ઉપરથી તો તે પોરચુગીઝોએ બાંધેલો દીસે છે. કદાચ એમ પણ હોય કે અસલ જે જગાએ કીલ્લો હતો તેનેજ મરામત કરી પોરચુગીઝોએ તેને નવા જેવો કરી નાખ્યો હોય.

તે વેળાના પારસીઓ કેવા હતા ?—ઈંદરસી નામે એક આરબ લખનાર જણાવે છે કે તેણે સંજ્ઞાનુના રહેવાસીઓને “માતખર, લગાયક, મેહેનતુ અને દુશીયાર દીઠા હતા.” આ રહેવાસીઓ તે પારસીઓજ હતા એમ સર જ્યોરજ કેપ્તેલ સાર ખેંચે છે. ઉપલો લખનાર ૧૧૫૩ માં હીંદના ખાસ પ્રવાસે આવ્યો હતો. તે વેળાના પારસીઓ માટે એ હીંદુ રાજ્ય ખરેખર ધરમ—રાજ્ય હતું (મી. પા. બ. દેશાઈ) તેઓ ત્યાંજ પોતાનું ધરમનું છુટાપણું ભોગવી શક્યા હતા અને પાછળથી પોરચુગીઝ રાજમાં તો તેઓ ઉપર ધરમ સંબંધી કેટલોક જુલમ પડવાથી તેઓને પાણું નાસવું પડ્યું હતું. સંજ્ઞાનુમાં ઉતરયા તે વેળાના પારસીઓ કેવા હતા તે તો તેઓના પોતાના પ્રતીનીધીએ ૧૬ યાદગાર સંસકૃત શ્લોક (જે આ કેતાબમાં વિગતવાર આપેલા છે) તેમાં જણાવ્યું છે કે તેઓ “ગોરા, ધીરા, વીરા અને બળવંત હતા.”

સંજ્ઞાનુ મધેની અસલ પારસી વસતી—સંજ્ઞાનુમાં પહેલવાન અરદેશરની સરદારી હેઠળ જ્યારે ૧૪૦૦ પારસીઓ લડ્યા ત્યારે તે વેળા ત્યાં કેટલી પારસી વસતી હશે તેનો ખ્યાલ કરી શકાશે. બધરાં, બચાં, યુદ્ધ તથા અશક્તો કાંઈ લડાઈમાં ઉતરયા ન હશે તે જોતાં ત્યાંની તે વેળા દશ હજાર ઉપરની વસતી હોવી જોઈએ અને તેને માટે કાંઈ હાલનું મળી આવેલું નાનું દોખમું પુરું પડેલું ન હોવું જોઈએ. એ દોખમાનો મધ્ય વ્યાસ (diameter) તો ભાગ્યે ૩૦ ફીટનો હોય. એ દોખમા મધે ડટાયલાં હાડકાંઓ બહાર લાવવાનો યત્ન કરવામાં આવે તો આપણને તે ઉપરથી અસલી જમાનાની કેટલીક સાહદતો મળી આવે. પણ તે માટે એક શોધક પારસીની જરૂર છે.

હાલનું સંજ્ઞાનુ જાણે આગલું મુંબઈ—‘મુંબઈના બાહાર’ માં જણાવ્યું છે કે મુંબઈ ટાપુ જ્યારે અંગરેજ રાજ્યના સવાધીનમાં પહેલવહેલો આવ્યો ત્યારે તેમાં ત્રણ જણાઓનાં ભાગ્યશાળી કુટુંબ સીવાય બીજા કોઈની પારસી વીશે સાંભળ્યું નથી. પરંતુ એજ નીસાલ હાલ સંજ્ઞાનુમાં પણ ત્રણ પારસીઓ છે. જ્યારે સંજ્ઞાનુ ચઢતી હાલતમાં હતું ત્યારે મુંબઈનું નામ કોઈએ સાંભળ્યું હતું નહીં એટલુંજ નહીં પણ સંજ્ઞાનુમાં પગ મેલયા પછી આશરે આઠસો વરસે મુંબઈમાં કેલી ત્રણ પારસીઓ હતા. ચઉસો પારસીઓ તો આજ આશરે પાંચ સદી ઉપર સંજ્ઞાનુ મધે ત્યાંના રાજાની પક્ષમાં ખમ ઉભા રહીને લડ્યા હતા ત્યારે તે ઉપરથી પણ અસલ કેટલી વસતી હશે અને ધરાનથી

નીકળી સંજ્ઞાણુ વહાણુ મધે કેટલા પારસી આવ્યા હશે તે સમજી શકાશે. એક સદી ઉપર જયારે મુ'બઇમાં ત્રણ પારસી હતા તયારે હાલ હજારો છે. પાંચથી આઠ સદીની વાત ઉપર જયારે સંજ્ઞાણુમાં બહુ મોટી પારસી વસતી હતી તયારે હાલમાં માત્ર ત્રણ પારસીઓ છે એ કેવી જમાનાની તાસીર ! જેમ સદીઓ ઉપર સંજ્ઞાણુના બંદરે પારસીઓને ખેંચ્યા તેમ હાલ જેજ સદી ઉપર મુ'બઇનાં સુંદર બારાં તરફ એજ કામ થસડાઈ ! જેઓ વેપારના વધારા માટે તલબ રાખે છે તેમને બંદર વગર છુટક રહેતો નથી. તેઓ જળ મારગેજ વેપારની છણસો દેશાવર મોકલાવી શકે છે, તેજ કારણસર સાહાસીક પારસીઓ બંદર તરફ મચતા રહ્યા છે. ધરિનથી નીકળી હોરમજદનું બંદર, ત્યાંથી દીવ, ત્યાંથી સંજ્ઞાણુ, પછી વળી સુરત, ભરૂચ, ખંખાત વગેરે વગેરે એ સધળાં બંદરોજ હતાં. ત્યાજ સાહાસીક પારસીઓએ ધરિન છોડતાંનેવાર મુકામ કરવા માંડ્યો અને સેવટે આ બંદરોનાં બંદર-મુ'બઈ શહેરમાં, તેઓ ઠરીલામ પડ્યા છે. મુ'બઈ આવ્યા પછી પહેલો તેમનો વેપાર પણ ચીન સાથે હતો. તેણેજ તેમને પહેલવહેલુ દ્રવ્ય મેળવી આપ્યું, ચીનેજ તેમને બીજી કેમો વચે આગળ પહેળી હોલમાં વેપારી બચા તરીકે લાવી મેળ્યા. જે વેળા આપણુ હીંદમાં આવ્યા તે વેળા મુ'બઇનું બંદર હાલ જેવું થીકતું હતે તો આપણુ જરૂર ત્યાંજ લંગર કરતે.

સંજ્ઞાણુઓની વંસાવળી—સંજ્ઞાણુઓની વંસાવળી કદાચ ઉદવાટે મળી શકે તે ઉપરથી અસલી સંજ્ઞાણુમાં વસનારાઓની તવારીખ ઉપજ્ઞવી શકાય. શું કાંઈ પહેલવાન અરદેશીરની પેહેડી સુધી પોતાના વડવાઓને શોધી ન શકે ?

સંજ્ઞાણુની આસપાસની વસતી—હાલ નારગોલમાં પારસીઓની સારી વસતી છે. એ 'નારગોલ' શબ્દ નારગોલી લોક જેઓ બેંસ ચરાવનાર હોય છે તેઓ ઉપરથી પડ્યો હશે. એ પણ દવીયર માફક આગળ સંજ્ઞાણુનો એક ભાગ હશે. સરોડા (એટલ જંગલની જગા) મધે નારગોલની આગમજ વસતી હોવી જોઈએ, કારણુ ત્યાંનું દોખમું વધુ જીતું, આશરે ખસો વરસ ઉપરનું, હજી પડ્યું છે. એ દોખમું પારસી અંબુમનનું છે માટે તે ખોદી તેની પણ તપાસ લઈ શકાય તો આપણને કદાચ ઘણું જાણવાનું બની આવે. હાલ નારગોલ અને સરોડાં વચે એકજ દોખમું છે, સરોડામાં એક કરતાં વધુ દોખમા હોવાથી એટલું તો સીધ થાય છે કે ત્યા આગળ વધુ વસતી હોવી જોઈએ. અહીં આગળ પણ એક જીતું દોખમું હતું જે જગા ઉપર એક વેળા ખાદકામ કરતાં ત્યાં મોટાં હાડકાં નીકળ્યા હતાં એમ કહેવાય છે.

વસતી ક્યાં વધે છે ?—સંજ્ઞાણુની વસતી હાલ રેલવે સ્ટેશન આગળ વધે છે. ત્યાં ખા. બા. અરદેશર દોરાબજી દવીયરવાળાએ બંગલો બાંધવા પછી વડવાજેવાળા મી. હોરમસજી હીમજીનો બંગલો હાલ તથ્યાર થયો છે અને બીજા બે બાંધવાના છે. તેઓ સર્વે સ્ટેશન આગળ બાંધેછે, માટેજે કેયે સેનીટરીયમ બાંધી શકાય તો તે દરીયે કાંઠે નહી પણ સ્ટેશન નજીકજ બની શકે.

સંજ્ઞાણુ નામ કોણે આપ્યું હશે ?—'કાસસે સંજ્ઞાણુ' કહે છે કે જાદી શણાએ શહેરથી થોડેક દુર પારસીઓને પોતાનું ગામ વસાવી ત્યાં આતશનું મકાન બાંધવાને રજા આપી હતી. અત્રે પ્રથમ એક જંગલ હતું અને ઉપલી કેતાબ કહે છે કે દસતુરોએ તે જગાનું નામ સંજ્ઞાણુ આપ્યું. પણ આ વાત ખરી દીસતી નથી. સંજ્ઞાણુ નામ વધુ પુરાણું છે અને પારસીઓ કાંઈ ઉતરયા ત્યારે તે નામ જાણીતું હતું. તે નામ સંજ્ઞાણુ કાંઈ St. John ઉપરથી પડેલું ન હતું. કારણુ પોરચુગીઓની આમદ તે તરફ સદીઓ પછીજ થઇ હતી.

‘કીસસે સંજ્ઞા’ મુજબ તો પહેલવહેલી પારસીઓએ એ જગા બેઠા ખુશ ખુશ થઈ ગયા અને તેની બેઠી હીંદુસ્તાનમાં ન મળશે એમ જણાયું તે ઉપરથી જ તેનું નામ ‘સંજ્ઞા’ પડ્યું. એ કેતાબની ફારસી બેતો હું નીચે ટાંકું છું.

“યુ ખુશ બેઠા બહીદ અંદર નેહોની, કે અનદર હીંદ નીસ્ત મીસલશ સાની
અઝાનરૂઝ લકળ સંજ્ઞને ચુપદ, બેહોન ઠન શેહેરનાં નામશ અઝુપદ.”

જમીનની સનદ—પારસીઓને સંજ્ઞામાં દોખમા માટે આપેલી જમીનની અસલ સનદ મળવી જોઈએ અને તે વીશેની શોધ કરવાનું કામ પણ એક શોધક પારસીનું છે. વળી આતશબેહેરામ બાંધવા માટે ૧૨ વીંધા જમીન ત્યાંના રાજાએ આપી હતી તેની સનદ પણ મેળવવી જોઈએ. આ બાબદ ઉપર મરહુમ સર દીનશા માણિકજી પીટીટ બેરોનેટ જ્યારે નારંગોલ સીધારા ત્યારે તેવણે ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એજ મીસાલ અસલી જમાનાની મોહોરે, કીમતી પથરા, માદળીઆંઓ, વાસણો તથા નળાઓ મેળવી તે ઉપરના હરફે ઉકલાવ્યા હોય તો આપણને ઘણું અસલી તવારીખ સંબંધી જાણવાનેમ મળી આવે. એ પણ એક શોધક પારસીનું કામ છે.

ધરમશાળા કે સેનીટરીયમ ?—જે સંજ્ઞામાં સતંબ ઉભો થાય તો ત્યાં શરૂઆતમાં જેટલી સેનીટરીયમ માટેની નહીં તેટલી પારસીઓને લાયકની એક સારી ધરમશાળાની અગત્ય છે. ત્યાં સતંબ ઉભો થાય તો તેની લોકો વારે ઘડીએ એક અસલ ખવીત્ર તીરથ સ્થળ તરીકે બેઠ લે. જેમ આજે ઉપવાસના બાળમાં બને છે તેમ પછી સંજ્ઞામાં આપણા હમદીનો રજા ઉપર ઉતરી પડ્યા વિના રહે નહીં. તેઓ સાડે એક સારા પાયા ઉપર ધરમશાળાની ત્યારે જરૂર પડે. સેનીટરીયમને માટે સંજ્ઞાની જગા ઝાઝી અનુકુલ દીસતી નથી. ત્યાં વરસના પાંચ મહીના મેલેરીયા રહે છે કારણ આસપાસ મોટા પાયા ઉપર ખેતી થાય છે. એ તો જ્યારે ત્યાં વસતી વધે ત્યારે જ મેલેરીયા દૂર થાય. પણ સંજ્ઞાની આબોહવા બારીક રીતે એક લગાખાના માટે લાયક લેખાતી નથી. જ્યારે બાંહેબોરડી સેનીટરીયમ થયું ત્યારે ત્યાંની જગા હવા ખાવાનાં મથક તરીકે કેટલાંકને પસંદ પડી નહીં ત્યારે સંજ્ઞામાં સેનીટરીયમ બાંધવી અનુકુલ થઈ પડે કે ? સંજ્ઞાની લગા કાંઈ તીથલ જેવી નથી. ત્યાંની કીનારો કાંઈ પોહોળો નથી. ત્યાંની મીશનરી મરખોને પુછા કે તેઓના ચોમાસામાં કેવા હાલ થાય છે અને તેઓ મેલેરીયાથી કેવી હેરાન થાય છે ? એજ કારણસર ત્યારે ત્યાં બોરડીંગ સ્કુલ કાઢવા અગાઉ બે વાર વીચાર કરવા જોઈએ છે.

(૬)

હીંદુસ્તાન મધે પારસી રાજ્યો-આગલાં પારસી સંસ્થાનો.

એક હજાર વરસ ઉપરનાં ચીન મધેનાં પારસી આતશબેહેરાંમો.

સંજ્ઞામાં યાદગારીનો સતંબ ઉભો કરવા સામે જે એક વાંધો લાવવામાં આવે છે તે એ છે કે આપણે હીંદુસ્તાન મધે કાંઈ પાદશાહ વઝંદેજની હાર પછીજ પહેલવહેલા આવ્યા ન હતા પણ તેની અગાઉ આપણે હજારો નહીં તો સેંકડો વરસ અગાઉ આ દેશમાં આવી સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં હતાં એટલે સંજ્ઞા મધે આપણે શા માટે યાદગારીની નીશાનો જાળવી રાખવી જોઈએ ? આ વીશેધીઓ સંજ્ઞાનો હક ના પાડે છે. તેઓ કહે છે કે જો આ દેશમાં આપણે પહેલવહેલો પગ મેલ્યો એ કારણસર સતંબ ઉભો કરવો હોય તો તે કાંઈ સંજ્ઞા યા દીવ ખાતે હોવો ન જોઈએ,

કારણ તે અગાઉ આપણે આ દેશના કેટલાક ભાગોમાં લગભગ જીતી રાજ સ્થાપ્યું એટલુંજ નહીં પણ સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં હતાં. તેના ટેકામાં તેઓ જે મુખ્ય તવારીખરૂપી દાખલાઓ રજુ કરે છે તે હેઠળ આપીશ. તેમની આ દલીલનું ખંડન કરવા અગાઉ તેઓને ઈનસાફને ખાતર પોતાનો મુકદ્દમા શો છે તે રજુ કરવાની તક આપવી જોઈએ છે.

આગલાં પારસી સંસ્થાનો.—આ વીરોધીઓ કહે છે કે—આઠમી સદીમાં તો માત્ર થોડાજ પારસીઓ ઇરાનથી આ દેશમાં આવ્યા હતા. તેની આગળ પારસીઓનાં ગુજરાતમાં શું પણ છેક ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સંસ્થાનો ધીકતાં હતાં. હિંદુસ્તાન સાથે પારસીઓ અને ઇરાનીઓને છેક પેશાવાર અને કયાની પાદશાહોના વખતથી સંબંધ પડેલો છે.

૨. એ જમાનો તવારીખની આગમજનો હતો માટે તેને ગણતરીનાં ન લઈએ તો પણ ત્યાર પછી આશરે અઢી હજાર વરસ ઉપર છેક ઈ. પુ. ૫ મી સદીથી પારસીઓનો “હિંદુસ્તાનમાં આવજન થવા માંડેલો છે.” ઈ. સ. ૫૦ પુર્વે ૫૨૦ માં મોટા હખામતી પાદશાહ દારાયસ હીસતાસપીસે પંજાબ જીત્યો હતો અને ત્યાર પછી નજ્દીક ૨૦૦ વરસ સુધી તે તરફ પારસી હાકેમોએ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું અને તેથી રાજની કુમકથી પારસીઓ પંજાબમાં વેપાર વણજ કરવા આવતા હતા અને ત્યાં એ વેપારીઓ ફરીકામ થઈ વસ્યા હતા.

૩. હખામતી રાજ્ય પછી પારથવન રાજ્યના વખતમાં પણ હિંદુસ્તાનમાં ઇરાનના હાકેમો અમલ ચલાવતા હતા.

૪. ત્યાર બાદ સાસાની ટોળાની પાદશાહત વખતે તો હિંદુસ્તાન સાથેનો પારસી સંબંધ ધણોજ વધી ગયો હતો અને કેટલાક પાદશાહોએ એ દેશ સાથે વેપારી કાલકરાર પણ કર્યા હતા.

૫. ખેહરામજોર અને નોસરવાન આદિ હિંદુસ્તાનમાં નવી ફતેહો મેળવી હતી. એ પાદશાહોના વખતમાં પારસી વેપાર વધે અને તે દરમ્યાન પારસીઓ આ દેશમાં સંસ્થાનો કરી વસે એ કેવળ ખનવા જોગ છે. ઈ. સ. ૫૪૫ માં પારસી વેપારીઓ હિંદી મહાસાગરમાં ફરી વળ્યા હતા તેમની સાથે ૩મી વેપારીઓ તે વેળા ફરીકામમાં હતા, પણ પારસી સાહાસ અને એકદલીથી આ ફરીકા દુર થઈ ગયા અને આખા મહાસાગરનો કુલે વેપાર પારસીઓએ એક હાથ કરી લીધો. તે વખતે પારસીઓ કને સફરી વહાણોના મોટા કાફલાઓ હતા અને તેમની મદદથી તેઓ ફાવી નીકળ્યા હતા.

૬. સાતમી સદીમાં ખુશરૂ પરવીઝના વખતમાં હિંદુસ્તાન સાથેનો પારસી એખલાસ એટલો વધી ગયો હતો કે તે જમાનામાં હિંદુ વેપારીઓ ખુદ ઇરાન જઈ વસતા થયા હતા. કહે છે કે આપણી તરફના એજંટોના ગુફામાં પથરનાં કોતરેલાં ચીત્રોમાં એક ચીત્ર ઇરાની પાદશાહ ખુશરૂ પરવીઝની દરબારનું છે જે ઉપરથી જણાય છે કે તે વેળા પારસીઓ આ તરફ આવ્યા હશે.

૭. આઠમી સદીની અધવચે ચીન તરફ પારસીઓનો પગપેસારો એટલો ખવો થયો હતો કે ઈ. સ. ૭૫૮ માં તેઓએ કંટાન ખંદરના આરબ વેપારીઓ સાથે મળી જઈને ચીનાઈ સતાવાળાના જીલમ સામે બંડ ઉઠાવ્યું અને શેહેર લુટ્યું હતું. એ વખતે કંટાનમાં તેમજ ચીનાઈ કોસટા ઉપરના બીજાં ખંદરો ખાતે પારસીઓનાં મોટાં સંસ્થાનો હતાં અને ત્યાં તેમના આતશખાનાઓ વટીક હતાં. એ ઉપરથી એવી દલીલ રજુ થાય છે કે જ્યારે પારસીઓ ૮ મી સદીમાં વેપાર અર્થે ચીનવેર પહોંચી વળ્યા હતા ત્યારે શું તેમના મારગમાં આવતાં હિંદુસ્તાનમાં તેઓએ વેપાર ચલાવી સંસ્થાન કીધાં ન હશે ?

૮. સંજ્ઞાણુથી કાંઈ પારસીઓ ગુજરાતમાં ફરી વળ્યા ન હતા. થાણા, ચઉલ અને કલ્યાણી ખાતે તથા ઉત્તરે સીધમાં કચ્છ વગેરે ગામો ખાતે પારસી તાવદારો ગયલા જાહેર થયા છે. એટલુંજ નહીં પણ ખરું જોતાં તવારીખ મુજબ પારસી તાવદારો છેક બલુચીસતાન વાલ્ય પ્રાંતો અને કાશ્મીર સુધી ફરી વળેલા જણાયા છે બલુચીસતાનમાં ૧૧ મી સદીમાં એક પારસી ટોળો 'ગજ' ને નામે ડેરા નામે શહેરમાં વસતો હતો જેને ઈસ્લાહીમ લોદીએ લડાઈ કરી તામે ટીધો હતો.

૯. એવાજ ખીજ પારસી ટોળાઓ દીલ્હી અને તેની પડોશમાં તથલખપુર અને મીરત ખાતે, તેમજ કુતીલા અથવા હરદવાર ખાતે તથા છેક કાશ્મીરમાં જમુ તરફ પણ હતા. એ સઘળા શહેરોના બહાદુર પારસીઓ મેહોમેદન પાદશાહ અફઘાન વંશના ખીજ મહમદ તથલખ તરફથી લડ્યા હતા.

૧૦. ૧૩૯૮ ના સાલમાં મધ્ય એશીયા ખાતેથી તુરાની પાદશાહ તમુરલંગ પ્રથમ ધરાન ફતેહ કરીને હિંદુસતાન ખાતે ઉતરી પડ્યો હતો તેણે પોતાની બહાદુરીનું વર્ણન પોતાને લખે લખ્યું છે તેમાં તેણે અનેક ઠેકાણે ગજ નામના લોકો વીશે લખ્યું છે જેઓ નેકી અને બદીના બે તરફો હોરમજદ અને અહારેમનથી બને છે એમ માને છે. તે લખે છે કે જ્યાં જ્યાં તે ફતેહ કરવા ગયો ત્યાં ત્યાં આ 'ગજ' લોકો તેને નજરે પડ્યાં હતાં, અને અતિ તેઓ ઉપર જીત મેળવી તેમનાં બચાં છોકરાં સુધાં તેઓને કાપી નાખ્યાં હતાં.

૧૧. આજેખી શેહીલખંડમાં ગજ નામે અને તયાંમગયાસ નામે ટોળાઓ વસે છે જેઓ વીશે સર હેનરી એલીયટ અને ખીજઓના જણાવ્યા મુજબ તેઓ અસલી પારસી ટોળા હોવા જોઈએ. આ ટોળાઓ ધરાનથી હિંદુસતાનમાં જમીનને રસતે આવેલા હોવા જોઈએ એવી તર્ક કરવામાં આવે છે, કારણ તે વેળા ધરાનની સરહદ લંબાઈ હતી અને હિંદુસતાન ખુશકી માર્ગે કાંઈ દુર ન હતું.

ઉપલી દલીલો રજુ કરનારાઓ એટલું ભુલી જાય છે કે જે સતંભ આપણે હાલ ઉભો કરવા ધાર્યો છે તે કાંઈ આ દેશમાં આપણા ન્યાગાનોએ પહેલ વહેલાં પગ મેલ્યો તે માટે નથી પણ હાલની હીલચાલ તો આપણે પારસીઓ છટલી વેળા મોટા ભાગે ધરાન દેશ છોડી હિંદુસતાનમાં આવી વાસો કીધો અને હિંદુ રાજ્યને આશરે પહેલાં રહી સેવટે ખુલંદ શ્રીદીશ રાજ અમલમાં જે એક જાતનું રાજ ભોગવ્યે જીયે તે બનાવની યાદગારી જાળવવા વીધેનો છે. શરૂઆતમાં જરથોસ્તી આલમને જે અપીલ આ સંબંધી નેમાયલી કમીટી હસતક શમસુલ આલમા એરવદ જીવનજી જમશેદજી મોદીએ કીધી હતી તે મધે જણાવ્યું છે કે મીસ મેનાએ "લલામણુ કરી છે કે પારસીઓએ સંજ્ઞાન ખાતે એક સતંભ ઉભો કરવો કે જેથી તેઓ હિંદુસતાન ખાતે આવી વસ્યા તે બીનાની યાદગારી રહે. આ સુચના કટલાક સાહેબો હજુર રજુ થતાં તે સાહેબોને પસંદ પડી." પારસીઓ હિંદુસતાનમાં આવી વસ્યા તે મહાભારત બનાવની યાદગારી જાળવવાની લલામણુ થઈ છે. ઉપલી "અરજ" માંજ જણાવ્યું છે કે જ્યાં પણ પોતે મોટાં કામો માટે જાય ત્યાં પોતાની હીલચાલની યાદગારીના સતંભો ઉભા કરવા એ અસલી હખામાનયન પાદશાહોનો અને તેમાં ખાસ કરી પાદશાહ દારાયસનો સરસતો હતો. અત્રે પણ આ દેશમાં "પેહેસો" પગ મેલવા વીશે લખ્યું નથી. વળી એ વીશેનો હેતુ ખુલ્લો કરતાં જણાવ્યું છે કે "આ સતંભ આપણી ટોમને એક રીતે આપણા વાહલાં વતન ધરાન સાથે તેમજ ખીજ હાથ ઉપર આ કરી લીધેલાં આપણા વાહલા દેશ સાથે પ્રીતીભર્યા ગાંઠથી જોડશે." આપણે યઝ્દેજરદ પછી ધરાનથી આ દેશમાં ઉતરી પડ્યા તવારથી આપણે હીંદને આપણા તરીકે "કરી લીધો" છે. તો શું તેની આગમજ જે છુટી જવાઈ ચઢાઈઓ આપણા ન્યાગાનો લાવ્યા હતા તેઓએ આ દેશને પોતાનો દેશ "કરી લીધો હતો?" તેથી ઉલટું તેઓ પોતાનું કામ કરી લઈ પાછા ધરાન વતન જઈ ત્યાં પોતાનું રાજપાટ ચલાવવા અને જાહેરખાલી ભોગવવા નહીં મંડ્યા?

(૭)

સંજ્ઞાની નજદીકના એ પહાડો બાહરોત તથા ગંભીર ગઢ.

ત્યાં શોધ ખોળ ચલાવવાની અગત્ય.

સંજ્ઞા મધે સતંબ ઉભો કરવા પહેલાં તેને લગતી કેટલીક બાબદો વીશે શોધખોળ ચલાવવાની પહેલી જરૂર છે જણાવ્યું છે. એ શોધખોળ ચલાવવા માટે આપણી કામના હિસ્ટમંદ અભીમાસીઓએ ભેગી કાશેશો કરવી જોઈએ છે. એ શોધ ખુદ સંજ્ઞામાં કંઈ કંઈ બાબદો વીશે ચલાવવી તે બાબે આગળ ધસારો કીધો છે. પણ એ શોધ એટલીજ હદમાં અટકવી જોઈતી નથી. તે તો સંજ્ઞાની આસપાસના મુલક તરફ લંબાવવી જોઈએ છે. તેમ કરે તોજ એ આપણને એક વખતનાં આશરો આપનાર મુલકને લગતી અને ખાસ કરીને ધરાનની આરખોની ફતેહ પછી હિંદુસતાનમાં આવવા વિશેની તવારીખને લગતી કેટલીક અંધારામાં રહેલી બાબદો અજવાળુ બનેવા પામે.

બાહરોતનો પહાડ—“કીસસે સંજ્ઞા” મુજબ તેમજ આપણા વચે ચાલુ રહેલી દંતકથા મુજબ આપણા ન્યાગાનોને સંજ્ઞાની લડાઈના પહેલવાન અરદેશીરની સરદારી હેઠળ પહેલાં છત મળી પાછળથી હાર પામી બાહરોતના પહાડ તરફ જઈ પાક આતશબેહેરામની જાળવણી માટે નાહસવું પડ્યું હતું અને પહાડ ઉપર આપણે ૧૨ વરસ વેર ‘ધરાનશાહને’ છવની માફક સંભાળવા હતા અને પછીજ આપણે વાંસદા તરફ ગયા હતા. હવે જ્યારે આપણે બાર બાર વરસ વેર ઉપલા પહાડ તરફ જઈ રહ્યા ત્યારે તે પહાડ તરફ આપણે આ તકે શોધ ચલાવવી જોઈએ છે. બાહરોતનો પહાડ કાંઈ મુબંધથી ઝાઝો દુર નથી. તે તો ફક્ત સંજ્ઞાથી દશેક માઇલ અને ગોલવડ જહાંખોરડીથી એથીખી ઓછે તફાવતે છે. તે પહાડ આપણને જહાંખોરડીથી જાણે સાંમે ઉભા રહી ધુરકા ધરકી કરી કહે છે કે “હે જરથોસતીઓ તમે મોંછ્યાં મારવા ખુદ મારા પગવેર આવો છો પણ હું આટલો તમારાથી નજદીક પડેલો હોવા છતાં તમે મારી તરફ હેરીઉ લેવાની દરકાર કરતાજ નથી. જે તમે મને આવી મળો તો હું તમારા કાનમાં આજે પણ છસો વરસ ઉપરની તમારા આપદાઓની કીરતીની વાતો કહું” પણ કોણ આવાં કુદરતી આકર્ષણની દરકાર કરે છે? આજસુધી હજારો જણાં દેહેણું, ગોલવડ, ઉમરગામ, સંજ્ઞા, નારગોલ, સરોડા વગેરે જઈ આવે છે પણ તેઓ માહેલા કેટલાઓ તેમની સામે પડેલા આ તવારીખ મધેના અગત્યના ભંડારની તરફ શોધ માટે નહીજ તો મોજને ખાતર પણ ઉતરી પડે છે? જે જુજ લોકો આ પહાડ તરફ ગયા છે તેઓ કહે છે કે ત્યાં ગોદાઓ હજી હમ્યાત છે કે જ્યાં આગળ આપણા જરથોસતીઓએ અરદેશીરની કમનસીખીબરી હાર પછી મુસલમાન પાદશાહના હુમલામાંથી બચવાને ભરાઈ પોતાના પવીત્ર કેમલાની પાસબાની કરી હતી. જે મીસાલ આરખોના ખલીફ ઓમરની ફતેહ પછી આપણુ (‘કીસસે સંજ્ઞા’ મુજબ) એક સદીવેર ધરાન મધે કોહીસતાનમાં ભરાયા હતા તેજ મીસાલ આપણે હિંદુસતાનમાં સંજ્ઞા આવ્યા બાદ આ તેની પડોશમાં પહાડના ગોદાઓમાં આતશબેહેરામની જાળવણી માટે ભરાઈ રહ્યા હતા.

ગંભીર ગઢ—વળી સંજ્ઞાથી થોડે દુર ગંભીર ગઢ નામનો એક કીલ્લો છે ત્યાં પાણીનાં ટાંકાંઓ વગેરે પડેલાં કહેવાય છે જે ઉપરથી એવું મનાય છે કે ત્યાં આગળ વસતી હોવી જોઈએ. પારસીઓ સંજ્ઞાથી નાસી ત્યાં પણ જઈ વસેલા હોવા જોઈએ. એ કીલ્લાની મુલાકાત ‘જ્ઞાન વરધક’ના મરહુમ લેખક શેઠ શાપુરજી તારાપોરવાળાએ લઈ પોતાનાં એ ચોપાનીઆંના ફડા વોલ્યુમમાં તેનો હેવાલ ૧૮૭૮ ના સાલમાં આપ્યો હતો. આ ડુંગર સંજ્ઞાની પડોશમાં આવેલાં બીલાડગામથી ૪૦

માધ્યમને છેટ પડેલો છે તે જોવાને મરહુમ સાહસીક મી० તારાપોરવાળા પોતાના કિશોરે મ.
મયા હતા. ખરું છે કે આ ટુંગર બાહરોતના પહાડ જેટલો રેલવે સ્ટેશનની નજીક નથી. વળી
ત્યાં ચઢવું પણ બાહરોત કરતાં ઘણું મુશ્કેલ છે પણ કહેવત છે કે જેને હજી કરવા નહીં હોય તેને
બીઆબાનો કાંઈ બારી લાગતાં નથી. જ્યારે આપણુ હજારો માઇલ યુરોપ અને અમેરિકામાં
જોવાલાયક સ્થળો માટે ઉતરી પડી ત્યાંના પહાડો કુદાવવાને પણ મુશ્કેલ નથી ત્યારે આ આપણું
નાકના ઢાંઝ આગળ આવેલા ફક્ત ૩૨ ના આગગાડીના બાડાંથી પહોંચી વળાય એવા પહાડ તરફ
દીન ધરમને લગતાં એક અસલ ધામ તરફ શોખબોળના અગત્યનાં કામે એક પારટી બની હજી મુશ્કેલ
નથી. ગંભીર ગઢ ઉપર પાછા આવતાં કહે છે કે તે ટુંગર ઉપર આગલા વખતમાં કોઈ બળવાન
રાજાએ કીલ્લો બાંધેલો હોય અને એ ટુંગર ઉપર તેમજ તેની નીચાણમાં મોટા ગામો વસાવ્યાં હોય
એવી કટલીક નીશાન બાગીતુટી હાલતમાં મળી આવે છે. ત્યાં કાતની ઉપર પથરમાંથી કારી કઢાડેલી
એકસો ચોરસ શીટની ટાંકી પડેલી છે જે જનવરોને પાણી પીવા માટે બનાવી હોય એવું જણાયું
હતું તે ટાંકી કચરાથી પુરાઈ ગયેલી છે. આગળ આવતાં કીલ્લાનું બાંધકામ જેટલે માણસો ઉભા
રહી દુશ્મનપર મારો ચલાવી શકે તે દેખાય છે. અહીંયાં થોડેક ચાલતાં જમીનમાં ચણી લીધેલું એક
બોંયરું દીસે છે તે મુઝા એવાંજ બીજાં એનુમાર થયેલાં બાંધકામો નજરે પડે છે. અત્રે ૧૮ શીટ
પોહોળું અને ૫૪ શીટ લાંબુ તથા ૧૮ શીટ ઉંડું એક મોટું ટાંકું કાતરેલું છે. એ ટાંકામાં પાણી
ભરેલું મળે છે જે બાણું હતું અને મીરું હાલ પણ રહેલું છે. તે ટાંકામાં એવી ગોઠવણ રાખેલી હતી
કે તેમાં બીલકુલ કચરો અંદર જાય નહીં તે વરસાદનું તમામ પાણી ઉપરના ફરતા ટુંગરપરથી
હળતી રીતે તે ટાંકામાં આવી પડે. આ ટાંકાની પશ્ચિમ બાજુએ તેટલીજ ઉચાઈએ એક
બીજું ટાંકું પણ તેજ રીતે ટુંગરના કાતરની અંદરથી મેદેરામ રોડા પડાથી એ ભાગમાં વહેચવામાં
આવ્યું છે, અને તેની અંદરની બાજુની એક દેવાલમાં કાતરની ઉપર કાંઈ મુરતી કાતરેલી છે. એથી
અટકળ થાય છે કે આજે ટુંગરની ઉંચી જગામાં કીલ્લેબંદીનું મમાળું ગમ કરનાર કોઈ રાજા હીંદ
ધરમ પાળનારો હોવો જોઈએ. વળી બીજી કચી ટોચ ઉપર પણ આખા કાતરમાં કાતરી કઢાડેલા
૧૦ શીટ લાંબાં અને સાત શીટ પોહોળાં એવાં બે ટાંકાંઆ રૂપ લાગે અને અંતરે આવતાં હતાં જે
સઘળાં કચરાથી પુરાઈ ગયાં છે અને એક કાતરમાં વાવરા કાડી ગોઠવવાની નીશાન દીસે છે. ટુંગરમાં
કાતરી કાઢેલો એક મોટો ગુફો અને મળે છે જે માડવને નામે જાણખાય છે. પથરની જમીન,
પથરનું આસમાન અને પથરનીજ દીવાલ એ માડવને બની રહી છે. એની પશ્ચિમ બાજુએ થોડાંક
ડગલાં ભરયાં પછી કાતરના બે ગંજવર ચીરા દીમે છે. એ ચીરાની પોહોળાઈ તે જોઈને દશ શીટની
છે પણ તેની ગંજવર ઉચાઈ અલગત ૫૦૦ શીટની થવી જોઈએ. એક મોટી જગાપર એક મોટા
સલંગ પથરમાં એક કુશાદે બંદીખાનું જમીનમાં કાતરી કાઢેલું દીમે છે. જે ૪૦ શીટ લાંબુ ૨૦
શીટ પોહોળું અને ૩૦ શીટ ઉંડું હશે. આ પહાડ ઉપર બંદીખાનું બાંધવાની (જે ત્યાં કોઈ રાજાનો
કીલ્લો ન હોય તો) ની મતલબ હશે? વળી એ બંદીખાનની નજીકમાં ગોઠા કરનાર સંતરીને
મેસવા માંટની પથરની મોટી લાજી પણ હજી ત્યાં સાફથી આપવી અનામત પડેલી છે. એ સઘળું શું
મુશ્કેલ છે? ગંભીરગઢ તયારીખમાં બીજા શા આગ બજાવતા હશે? શું ગહમદ બેગડાએ એ
કીલ્લા જીતા પછી સંજ્ઞાનું ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયો અને કહેતાય છે તે બે કીલ્લા-ગઢ-માંનો એક
આ ગંભીર ગઢ ન હોય કે જ્યાં પારસીઆએ આતશબહેરામ રાખ્યાં હોય? *

* ઉપરનું લખાણ "જામે જમશેદ" ના સંપર્કમાં એક મંત્ર મી० ર. જ. પેમાસતરે વખતે
વખત છપાવ્યું હતું તે અતરે એજસાજ ફેરફાર સાથે આપ્યું છે.

